

ОЛЕКСАНДЕР ПОТЕБНЯ

**МОВА
НАЦІОНАЛЬНІСТЬ
ДЕНАЦІОНАЛІЗАЦІЯ**

UKRAINIAN ACADEMY OF ARTS AND SCIENCES IN THE U.S., INC.

ALEXANDER POTEBNIA

**LANGUAGE
NATIONALITY
DENATIONALIZATION**

Articles and Fragments

Edited and introduced by George Y. Shevelov

New York

1992

УКРАЇНЬСЬКА ВІЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК У США.

ОЛЕКСАНДЕР ПОТЕБНЯ

**МОВА
НАЦІОНАЛЬНІСТЬ
ДЕНАЦІОНАЛІЗАЦІЯ**

статті і фрагменти

Упорядкування і вступна стаття Юрія Шевельова

diasporiana.org.ua

*Дарунок для
бібліотеки в
Запоріжжі
big*

THE UKRAINIAN ACADEMY OF ARTS
AND SCIENCES IN THE U.S. INC.

206 West 100 Street
New York, N.Y. 10025

Нью-Йорк

1992

Library of Congress Catalog Number: **92-82672**
ISBN 0-916381-08-0

Copyright © 1992 by Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the U.S., Inc.

*Printed in the USA by Computoprint Corporation
35 Harding Avenue, Clifton, New Jersey 07011*

ПЕРЕДМОВА

Олександр Потебня протягом усього свого свідомого життя жваво цікавився питаннями зв'язку мови й національності і питанням денационалізації взагалі, а на Україні зокрема. Думки на ці теми розкидані в його листах. Не раз він брався за спробу систематично викласти ці проблеми, але ні разу він не довів ці спроби до кінця. Видно, всі ці спроби не цілком його задовольняли, можливо заходили в суперечність з іншими його поглядами. Не виключено, що психологічною перешкодою була для нього потреба зважати на вимоги цензури, що була дуже бачна в цих справах від часу польського повстання 1863 року до кінця життя Потебні 1891 року (і далі аж до революції 1905 року).

Усі початі праці на ці теми Потебня не дав до друку, тільки міркування про денационалізацію українців у тогочасній Австро-Угорщині він включив до своєї докладної рецензії на збірку народних пісень Галичини й Закарпаття Якова Головацького. Решта писань на ці теми була принагідно опублікована посмертно в різні часи в різних наукових виданнях і, як правило, лишилася невідома або майже невідома ширшим колам читачів. І навіть єдиний фрагмент, оприлюднений Потебнею за його життя, мало кому знаний, бо він був закамурфльований його включенням до рецензії на збірку фолкльору, вміщеної в дуже спеціалізованому періодичному виданні.

Не зважаючи на таку фрагментарність і незакінченість, погляди Потебні на національне питання взагалі і українське зокрема становили собою досить послідовну систему, відкриту для критики, але своєрідну й глибоку, унікальну для України другої половини ХІХ сторіччя. Змін вони зазнали протягом тридцятилітньої праці їх творця не в суті, а тільки в чуттєвому тоні. У висловленнях Потебні на теми мови й національності бойовий оптимізм молодих років поступився місцем мало не розпачливому песимізму його передсмертних років, песимізму, який однаке аж ніяк не вів до перегляду чи відкинення поглядів, вироблених ще в юнацькі роки. Чітко бачачи слабкості тогочасної української культури й літературної

мови, Потебня ніколи не зрікся ані своєї приналежності до цієї культури й мови, ані свідомости потреби змагання за них.

У післяшевченківські часи Потебня фактично був провідним на Україні теоретиком національного питання в зв'язку з філософією мови. Але сучасний читач знає Драгоманова, Франка та інших, але фактично не знає поглядів Потебні. Звідси доцільність пропонованого тут видання його писань на теми мови й національності і денационалізації (яку він атакує з майже Шевченковою силою), потреба зібрати все те, що досі стало відомим у цій ділянці, не чекаючи на те, чи в архівах не виявиться згодом досі невідомих текстів. Значення бо текстів Потебні для історії української наукової думки і національної свідомости на влягає сумніву.

У цьому виданні всі писання Потебні друкуються так, як вони були вперше опубліковані, — себто російською мовою (яка була тоді в наукових публікаціях єдино дозволена законом Російської імперії на Україні) і тим правописом, якого там ужито, себто, як правило, передреволюційним, здебільша в варіанті, практикованому Потебнею (написання частки *не* разом з дієсловами, відновлення деяких етимологічних написань, наприклад *ити* замість *идти* тощо). Усі заголовки статей і фрагментів не належать Потебні — вони або дані першими публікаторами, або впроваджені редактором цього видання.

Редактор вдячний п. Галині Єфремовій — бібліотекаріві УВАН — за працю над іменним покажчиком, паням Наталі Зітцельбергер з Нью-Йоркської публічної бібліотеки і Оксані Радиш з Української Вільної Академії Наук у США за допомогу в розшуку й фотографуванні використаних матеріалів, а п. Оксані Соловей за переклад вступної статті з англійської мови на українську.

Виданням цієї збірки матеріалів Українська Вільна Академія Наук у США відзначає соті роковини з дня смерті Олександра Потебні 11 грудня 1891 року.

Юрій Шевельов

ОЛЕКСАНДЕР ПОТЕБНЯ І УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ

Спроба реконструкції цілісного образу науковця

Студентом Харківського університету я став майже сорок років по смерті Потебні, але пам'ять про нього була там ще свіжа, пошана до нього велика. Одна з двох найбільших аудиторій (навіть чи йому доводилося в ній читати) носила його ймення. Викладачі й студенти залюбки повторювали яскраві, щоб не сказати дивацькі, його вислови. Суміш подиву й шаноби звучала в переказах про його спосіб вести лекції. Начебто це відбувалося так: зайшовши до аудиторії, він розгортав Буслаєва "Опыт исторической грамматики русского языка" (в російській лінгвістиці того часу Буслаєв уважався найвищим авторитетом), читав звідти уривок, закривав книжку і проголошував: — так говорить Буслаєв. Але факти цього не potwierджують. І починав розвивати власні думки, такі далекі від Буслаєва, як тільки може бути. Якщо котресь твердження Потебні надто гостро суперечило усталеним поглядам і хтось із слухачів пробував сперечатися та необачно говорив, що наука, мовляв, твердить цілком протилежне, Потебня перебивав його питанням: — А ви її чули? Вона ваша тітка? — Коли невдаха студент плів на іспиті нісенітницю, Потебня зауважував: — Якщо ви повторюватимете це деінде, будь ласка, не посылайтеся на мене, бо люди вважатимуть Потебню за дурня. Про неунікненну суб'єктивність людських суджень Потебня немов би казав: — Кожен з нас має окуляри. У декого вони кращі, у декого гірші... І так далі в такому ж дусі.

Згодом, читаючи Потебню і спогади про нього, я натрапив на дещо з наведеного у його творах, а на дещо в записках сучасників. Отже, це не були апокрифічні перекази, академічні вигадки. Мотив "тітки" знайдемо в "Язык и народность", скажімо, на стор. 212

видання 1913 р. Про "окуляри" розповідає Харцієв, 1892, 123; про ототожнення посередности з дурнем є в мемуарах Овсянико-Куликовського (1923, 171). Оскільки мені відомо, ніхто не наважився назвати справжнім іменем ставлення Потебні до Буслаєва, хоча кожному фахівцеві було видно несумісність їхніх поглядів, і в типово академічному стилі про це згадує Ламанський ("Памяти" 1892, 56) та Ягіч (Потебня "привлекает к рассмотрению синтаксис профессора Буслаева, но нередко выступает и против неправильных, на его взгляд, мнений других ученых" — цитата з репринта в ИЗРГ, IV, 2, 341). До речі, так виглядає, що в особистих стосунках ворожнечі між Потебнею і Буслаєвим не було. Зустрічалися вони один єдиний раз та ще обмінялися кількома ввічливими листами (уривки з тих, що збереглися, цитує Франчук, 1985, 104).

Менше за все був Потебня пустим причепою. Але він зневажав неуків і пихатих невігласів і твердо обстоював свою цільність і свої погляди.

1.

Сьогодні я не збираюся ані оцінювати праць Потебні з лінгвістики й фолкльору, ані викладати загальну систему його поглядів. Відповідно до програми цієї книжки я обмежуся вузькою темою: мова та її зв'язок з мовним середовищем. На перший погляд, це значно полегшить моє завдання, але, як побачимо далі, — змусить до небезпечних екскурсій у бік питань наче безпосередньо з темою не пов'язаних, а то і зовсім від неї далеких.

Мабуть, дехто, почувши таке формулювання, відразу подумає: отже, він зосередиться на статті "Язык и народность" (ЯН). І так і ні. Згода, ЯН найпопулярніша з-поміж робіт, що заторкують ці проблеми, але справа з нею не така проста, як здається, і звичайна оцінка її не зовсім слухна. Почати з того, що статтю вперше надрукував "Вестник Европы", 1895, журнал для загального читача, аж ніяк не розрахований на вузьких спеціалістів. Передрукована вона 1905 р. у збірнику "Из записок по теории словесности", а 1913 р. у третьому виданні найпопулярнішої на той час праці Потебні "Мысль и язык" (перше видання — 1862). В останній публікації вміщено фрагмент під назвою "О национализме", що його редактори вважають "невеликим чорновим нарисом", імовірно додатком до ЯН. А року 1962 ще один "чорновий нарис", названий "Общий литературный язык и местные наречия", приєднався до попередніх. Напрошується думка про трилогію, але воно не так. В дійсності

два пізніші тексти додають до ЯН тільки деталі. Це, властиво, два незакінчені шкіци повнішого (але також не закінченого) нарису ЯН. У нормальному повному виданні творів Потебні їх слід буде розглядати не як окремі статті, а як варіанти повнішого висвітлення питання. Очевидно, Потебня кілька разів пробував опрацювати тему, лишався незадоволений і кидав. Усі три уривки опубліковані посмертно, без участі автора. Редакція "Вестника Европы" підкреслює, що це "статья, восстановленная по черновым бумагам покойного профессора А. А. П. близкими к нему людьми" ("Вестник Европы" 30.IX.1895).

Стаття набула великого розголосу, особливо на Україні. Сімович розвинув і поширив її думки у своїй праці "Рідна мова й інтелектуальний розвиток дитини" (1934), передрукованої у другому томі його "Українського мовознавства", 1984. Відгомін думок Потебні знаходимо в численних авторів, що виступають на захист української мови (скажімо, П. Мовчана, С. Плачинди та ін.). Однак ніколи не слід забувати, що текст статті не абсолютно певний, ми не знаємо, що саме належить Потебні, а що, можливо, додали редактори (Харцієв? Марія Потебня?), як і те, що сам Потебня не пробував за життя оприлюднити матеріал у такій формі.

А втім, є у Потебні текст, де він розглядає питання мови й мовного середовища узагальнено, а українського зокрема. Цей текст частково збігається з текстом ЯН. Не виключено, що, готуючи видання, Потебня навмисне використав ту частину ЯН, яку вважав значущою й вартою публікації, тим самим відкидаючи решту. Далі. Публікація здійснена дивним способом, наче автор намагався зробити її найнепомітнішою. Текст подано як частину вельми спеціалізованого твору, явно не призначеного для широкого читача. Заголовок твору нічого не говорить про коло порушених проблем. Твір — довга — 88 сторінок — рецензія на збірник Я. Головацького "Народные песни Галицкой и Угорской Руси", надрукована у вузько науковому виданні "Отчет о двадцать втором присуждении наград графа Уварова" петербурзької Академії Наук (XXXVII том "Записок" Академії). Рецензія Потебні складається з трьох частин, хоч вони в тексті не позначені. В першій частині Потебня заторкує питання українських поселень на згаданих територіях, етимології певних льокальних виразів та походження деяких місцевих племінних назв (бойко, лемко, гуцул). Третя частина присвячена аналізу метрики українських народних пісень Галичини та Закарпаття. Обидві частини розраховані на фахівців і темами, і способом викладу. Непрофесійного читача такий текст

швидко відстрашить. Так от, між ці бастіони страхітливої ерудиції втиснуто кілька сторінок про мову й народність (92-97. Далі М/Н.). Про те, чому Потебня вибрав такий "конспіративний" спосіб, щоб висловити свої міркування про М/Н, мова пізніше. Але як би там не було, коли хтось дійсно бажає довідатися про думку Потебні в питанні М/Н, він мусить прийняти цей текст як автентичний потебнівський, а ЯН розцінювати лише як попередню спробу.

Можемо, — і мусимо, — враховувати ще один текст — невеликий але ваговитий, — що ніколи не призначався до друку і ще й досі зостається поза увагою потебністів. Його опублікував 1927 р. Я. Айзеншток. Це — лист до Олени Штейн, своякині, в якому Потебня аналізує вплив двомовності на розвиток дітей (датований 1887 р.). Лист короткий, але має ту перевагу, що писаний без думки про цензуру і не зазнав редакторських виправлень.

Згадані тексти складають своєрідну трилогію: автентичний Потебня в рецензії на Головацького, лист до Штейн та ЯН, річ найдовша, проте не вільна від підозри на можливі поправки, внесені видавцями. Не в сенсі свідомої фальсифікації, а — цілком припустимо — в довільній комбінації варіантів, "поліпшеннях" і т. п. Аж ніяк не хочу ставити під сумнів добрі наміри Харцієва (самого? з помічниками?), однак ми завжди повинні пам'ятати, що навколо Потебні за життя, а ще більше навколо його імені по смерті, товпилися палкі шанувальники, готові ублагородити свого кумира.

Оскільки я не в змозі відтворити історію текстуальних змін ЯН, бо конечна передумова для цього — вивчення архівних матеріалів, мені не приступних, — то я в основному зосереджуся на аналізі відповідних сторінок з рецензії на Головацького (далі — Гол) і на листі до Штейн. Тим більше, що вони менше знані (фактично не знані зовсім), ніж імовірно підправлений текст ЯН.

2.

Ідеї Потебні про націоналізм і його зв'язок з проблемою збереження народності/мови можна звести до кількох основних положень.

Праця Потебні ґрунтується на засаді — хоч він ніде не формулює її *expressis verbis*, — що кожна народність тримається на вродженому націоналізмі. Цей націоналізм не має потреби всотувати, а тим більше поглинати інші народності з їхніми окремими націоналізмами. "Для существования человека нужны другие люди;

для народности — другие народности” (Гол 93). Коли якась народність розчиняється в іншій, це збіднює все людство, а отже, і народність-переможця. Нема що й казати, особливо згубні наслідки чекають на народність переможену. ”Денаціоналізація ... веде к економічкской и умственной зависимости и служит источником страданий” (Гол 96). З другого боку, збереження народности ніколи не повинно зводитися до затримання старовини. Нормальний еволюційний процес у взаємозв'язках з іншими народностями неухильно веде до змін та може викликати ”даже полное, лишь бы постепенное отрицание содержания” (Гол 93), не спричинивши шкоди народності. Те, що стосується народности, лишається в силі і для мови, яка є ”наиболее совершенное ее подобие” (Гол 93).

Поміркована і шляхетна теорія, готова ввібрати кожне не накинута силою нововведення, відзеркальне погляди високогуманні та сповнені терпимости. Її можна застосувати до будь-яких національно-мовних взаємин, а вже й поготів до українсько-російських. Не дарма перед її викладом Потебня докладно переказує наведений у Головацького випадок про згерманізованого в австрійській армії жовніра-українця, випадок аж ніяк не рідкісного на Україні відступництва й ренегатства. А подібних перекидьків на російський бік було куди більше. І тут Потебня стає гнівним і пристрасним, хоч ніколи не вказує прямо на Росію і, що важливіше, ніяк не проповідує ненависти та не закликає до священної війни. Не можу стриматися, щоб не навести уривок з його діятриби: ”Вообще денаціоналізація сводится на *дурное воспитание* (підкреслення Потебні — Ю. Ш.), на нравственную болезнь: на неполное пользование наличными средствами восприятия, усвоения, воздействия, на ослабление энергии мысли; на мерзость запустения на месте вытесненных, но ничем не замененных форм сознания; на ослабление связи подрастающих поколений со взрослыми, заменяемой лишь слабою связью с чужими; на дезорганизацию общества, безнравственность, оподление” (Гол 96).

На перший погляд навальна сила цих обвинувачень може здатися суперечною з куди лагідніше зформульованими загальними поглядами Потебні. Суперечність, одначе, позірна. Очевидно, Потебня вбачав шкоду від надмірного зросту числа відступників, що тяглися до російського, бо вважав той процес не наслідком ”природних” міжнародних взаємин, а результатом стосування насильницьких засобів. Ця сполучна ланка в розвідці Потебні відсутня. За цензурних умов розставляти крапки над і не доводилося. Не моя справа зіставляти сьогодні характеристику, дану в Потебні,

з фактичним становищем у середині ХХ століття.

В рецензії на Головацького Потебня порушує також питання шкільної науки. "Иноязычная школа, будет-ли это школа в тесном смысле или солдатчина, или вообще школа жизни, должна приготовить из сознания учеников род палимпсеста, при чем ее ученики и при равенстве прочих условий будут отставать от тех, которым в школе нужно было не забывать прежнее, а лишь учиться" (Гол 96). Заторкнуте тут побіжно питання освітлене детальніше в листі до Олени Штейн. Тут він картає не тільки чужомовну школу, а і всяку освіту, базовану на багатомовності. Російську школу, де вивчали аж п'ять мов, він називає "ідіотською". Не чужих мов треба навчати дитину, наполягає він, а треба "учить дитя уму, выбравши для этого один инструмент, т.е. язык матери" (Айзеншток 1927, 178). Заведений у дворянських колах звичай змушувати дитину змалечку вчити кілька мов, на думку Потебні, — традиція шкідлива, бо інакше "из такого воспитания не выходило бы такое подавляющее количество дураков" (179). Далі він говорить безпосередньо про українців: "Страны, в которых... связь единства языка между сословиями разорвана, как Малороссия, в некоторых отношениях сами осуждены на гибель и принесут погибель другим. Это великое море горя" (179). Під "другими" Потебня явно має на думці росіян.

Наведені погляди Потебні дуже спірні. Найкраще їх спростовує біографія самого вченого. Дома в дитинстві він говорив українською мовою, загальне навчання в школі провадилося польською, а російська викладалася як предмет. Очевидно ж у школі він засвоїв німецьку, французьку, грецьку й латинську. Результат його освіти не назвав би я ідіотським. Деякі впливові американські соціологи — приміром J. A. Fishman — обстоюють думку про запровадження бодай двомовної школи. Я спинявся на цьому питанні 1981 року, розглядаючи погляди Сімовича, суголосні поглядам Потебні, і зараз до нього не вертатимуся. Хай психологи, коли спроможні, вирішать його раз і назавжди. Наведу лише короткий уступ зі своєї праці: "Психологічна мотивація обох екстремально протилежних поглядів та сама — бажання зберегти мову. На Україні це вимагає відгородити українську мову від агресивніших і більше престижових мов, звідси наполягання на монолінгвістичній освіті. У Сполучених Штатах мови національних меншин можна охоронити перед всепереможною англійською тільки завівши двомовність у школі" (Сімович 53д).

Яке б не було практичне значення педагогічних наставлень Потебні, ясно одно: його оцінка багатомовної освіти цілковито

узгоджується з його загальним уявленням про націоналізм, денационалізацію, а ще далі — про природу людської мови взагалі, тобто з його філософськими поглядами, які склалися під впливом Гумбольдта й Штайнталя. Та це — поза сьогодняшньою темою. На закінчення розділу варто сказати хоча б дещо про ЯН, третій складник позірної трилогії, про дві частини якої — рецензію на збірник Головацького та лист до Штейн — вже була мова.

Число заторкнутих питань у ЯН куди більше, ніж у Гол й листі до Штейн, взятих разом. Тут широко наświetлено принципи "ворфівської" коцепції мов (*avant la lettre*, Whorf писав на цю тему десь від 1930 року): є мови придатні для висловлення певних тем, думок і почуттів, але неспроможні формулювати інші. Навіть християнство не є повсюдно однакове, а набуло вигляду, який відповідає кожній народності й кожній мові, скажімо, його російська форма, польська, грецька і т.д. (164. Сторінки за ИЗТС). На прикладі Тютчева, що інтелектуально мислив французькою мовою, а поезію творив російською, поширено тезу про згубні впливи двомовності на певні види розумової активності (168дд). Можливо це була проблема й самого Потебні: всі його філософські й наукові роботи писані російською мовою, та, коли справа торкнулася поезії, Потебня вибрав українську (переклад "Одіссеї"), хоч і не міг не усвідомлювати, що цим втрачає шанси на публікацію. (Але тут можна додати приклад Дж. Конрада; чи годиться правило для Набокова?) Потебня критикує думку Бенфея-Веселовського (не називаючи їх імен), начебто літературні твори в основному будуються на запозичених мандрівних мотивах (164д). Є цікаві роздуми про зв'язок націоналізму й месіянзму (186, 190); про "призначення" народности (189); про неминучу втрату мови на еміграції (179). Накреслено додаткові підходи до узагальненого, філософського (в принципі Гумбольдтівського) поняття мови як такої (166 т.і.). Не трудно, однак, збагнути, чому Потебня ніколи не намагався надрукувати статтю (чи начерки до статті, що їх зліпив до купи Харцієв?). Тут повно цікавих думок (хоч декотрі з них явно помилкові), але виклад хаотичний, не позбавлений суперечностей, стиль необроблений. В рецензії на Головацького Потебня виправив, скоротив текст, надав йому стрункості. ЯН дає уяву, як Потебня намацував чіткий і точний вислів, підшукував виразну і стислу форму.

Отож, коли хтось хоче пізнати суть теорії Потебні про народність та націоналізм, він повинен звернутися до Гол. Якщо когось більше цікавить процес становлення: як думки Потебні поступово набирали ясности, як він намагався надати їм гармо-

нійности, точности, об'єктивности — тоді ЯН є незамінне джерело. Шкода тільки, що з усіх писань Потебні про народність ЯН набув найширшого розголосу, а Гол залишився непоміченим. З іншого погляду, бажано перевірити на архівних матеріалах, наскільки ЯН становить послідовний і автентичний текст.

3.

ЯН з двома додатками та Гол — це дві точки на довгому шляху, що його пройшов Потебня від молодечого захоплення українством до гіркої тверезості пізніх висловлювань. Щоб краще зрозуміти зміни в настроях Потебні, слід звернутися до його біографії. Це завдання далеко не просте. В певні періоди життя він мусів дотримуватися конспірації, приховувати деякі аспекти своєї діяльності. По його смерті вдова знищила приватне листування, знайдене в його паперах. Вичерпна біографія Потебні ще не написана. Трохи більше відомостей є про його молоді роки, а приблизно з 1863 доводиться обмежуватись на даних про наукову кар'єру — життєпис підмінено послужним списком, який теж має прогалини.

Над з'ясуванням деяких темних місць біографії Потебні у 20-ті роки успішно працював Ярема Айзеншток, що опублікував цінні фрагменти. Його роботу спиноло, очевидно, погіршення політичного клімату після 1930 р. З 70-их років над приступними архівними матеріалами працює Віра Франчук. Окрім інших публікацій, їй належать дві спроби докладнішої біографії: коротка версія 1975 р. та поширена 1985. Обидві, проте, мало що говорять про час після 1863, а, крім того, подекуди зіпсовані журналістичними кліше (Потебня мислив "глибоко матеріалістично і діалектично"). Потрібна хроніка життя Потебні, день за днем, на зразок хроніки життя Лесі Українки О. Косач-Кривинюк, 1970. А втім, дуже сумнівно, чи таке завдання взагалі здійсненне, адже надто багато фактів з життя вченого приховано, надто багато слідів затерто.

Спинімося на тих знаних епізодах біографії, які могли мати вплив на еволюцію ставлення Потебні до українського питання.

4. *Риси біографії: перед 1863.*

Потебня ніколи не зрікався свого українського походження. В автобіографічному листі до Адольфа Патери (1886) він пише: "По происхождению с отцовской и материнской стороны я принадлежу

к тому меньшинству Малороссийского козачества, которое в течение XVIII века получило права Российского дворянства” (Лешка 56); “В раннем детстве подолгу живал на другом хуторе... в доме своей бабки по матери, где в то время говорили по Малороссийски” (там таки). Про пізніші, студентські роки: “В Харькове, который был тогда городом более Малороссийским, чем теперь, я освежил впечатления своего детства” (там таки). Почавши лист до Патери з наголосу на своє українське коріння, Потебня закінчує його ще значущішою заявою: “Обстоятельствами моей жизни условлено то, что при научных моих занятиях исходною точкою моею, иногда заметною, иногда незаметною для других, был Малорусский язык и Малорусская народная словесность. Если бы эта исходная точка и связанное с нею чувство не были мне даны и если бы я вырос вне связи с преданием, то, мне кажется, едва ли я стал бы заниматься наукою” (Лешка 57). Ледве чи можна сказати прямише й відвертіше. Тут дано відповідь на два питання: що визначило наукові інтереси й діяльність Потебні і ради чого він працював. Це аж ніяк не означає, щоб він обмежувався виключно українськими темами. Сфера його зацікавлень охоплювала слов'ян, балтійців, індо-європейців і взагалі все людство. Його праці розраховані на кожного. Але суб'єктивно, за широко ставленими проблемами, в особистій і колективній (сконцентрованій у мові та фолклорі) свідомості й підсвідомості Потебні дають себе знати українське коріння й українські стимули. Звідси, між іншим, неперепутне зацікавлення Потебні питанням мови й народності, темою, що його хвилювала.

За молодих років — десь до 1863, до своїх 28-ми — цей напрям його зацікавлень та діяльності виразно проглядає і в філософській, і в практичній, і в політичній ділянці. Праця “Мысль и язык”, видавана п'ять разів до ери терору, — коли вона не була офіційно заборонена, але замовчувалася, — з філософського погляду обстоює тезу про глибинний зв'язок процесу думання з мовою, тобто скарбницею традиційно-колективного світосприймання. У практичній площині — бачимо енергійного, життєрадісного Потебню в проводі харківської “Громади”, що в той час об'єднувала переважно студентів, нараховувала близько 80-ти членів і ставила собі за мету зблизитися з простими людьми, навчити їх грамоти, приєднати до культурного життя, для чого друкувала й розповсюджувала відповідні брошури (Алчевська 452. Також Житецький 73, 75). Алчевська так згадує про цю пору: “Мне показали кумира их кружка профессора Потебню с античным, точно выточенным профилем и светлыми золотистыми волосами, с каким-то вдохновен-

ним взглядом голубых глаз. Он привлекал к себе самые горячие симпатии молодежи и когда говорил нам об историческом прошлом нашей родины, о нашей песне, о нашей поэзии и призывал нас к изучению и к любви к ней, мы восторженно слушали его целыми часами” (452). Коли постало питання про недільні школи для дорослих (захід не здійснено через урядову заборону 1862), Потебня стає активним діячем. Він навіть одразу складає український буквар для цих шкіл, бо приступні тоді букварі П. Куліша, 1857 і 1861, Шевченка і М. Гатцука, обидва 1861, його, очевидно, не задовольняли. І справді, буквар Потебні був дуже незвичний для свого часу: цілковито позбавлений релігійних мотивів, побудований виключно на повнозначних словах (жадних беззмістовних вокабуль), сповнений приказок та загадок, як здається, повибраних з щойно виданої (1861) Номисової збірки.²

Щождо захоплення народними піснями, то воно не зводилося у Потебні до самого співу (а співав він напрочуд гарно, так що не раз композитори — приміром, М. Лисенко — фіксували мелодію з його голосу. Див. Попов 124); Потебня записував їх при кожній нагоді. Так 1862 р. він з кількома товаришами, перебравшись в народний одяг, відбули спеціальну експедицію в глибину Охтирського й Полтавського повітів з метою зібрати фолклор. Як наслідок 1863 року з'явилася книжка українських пісень на 125 сторінок під прізвиськом видавця О. Балліної. Слова і мелодії всіх уміщених у ній пісень записав Потебня. Один з молодших членів Харківської “Громади” згадує про Потебню того періоду: “Теплий парень, спасибі йому, ніяк не переслухаєш його, як піде балакати, і до пісень аж труситься, бо певно зна в них силу” (Житецький 74). Потебня взявся записувати пісні рано, 15- або 16-літнім юнаком (Попов 118). Його прихилили до цього, з одного боку, співи в родині (добре співав дядько Харитон, бабуся Параскева та інші — Попов 116, 118), а з другого, друковані збірники народних пісень, з-поміж яких першим, що справив враження, був “Народные южнорусские песни” А. Метлинского. Метлинський, до речі, викладав у Харківському університеті, коли Потебня там учився (“добрий человек, но слабый профессор” — автобіографія Потебні — Пипін 422). В харківській “Громаді” Потебня називав своїм ментором Михайла Ніговського, що відіграв, імовірно, ролю третього впливового чинника. Та чим би не завдячував Потебня родині, членам “Громади” і друкованим збірникам, він окупив свій борг сторицею ще перед 1863 роком, працюючи з запалом у ділянці фолклору, вже не згадуючи про пізніші розвідки на цю тему.

Відносно легко прослідкувати діяльність, настрої, думки й уподобання Потебні, що стосуються особистих зв'язків, фолклорних записів і т.п. Куди складніше — з очевидних причин — додати за цим політичні мотиви. Почати з того, що його подорож з товаришами на Полтавщину не обмежувалася збиранням пісень, а також мала на меті налагодити зв'язок між Харківською й Полтавською Громадами (Франчук 1985, 43). Українські справи цікавили його й поза цими містами. Український журнал "Основа", що виходив 1861-62 в Петербурзі, аж ніяк не належав до революційних видань, проте за ним пильно слідкували урядові чинники і російська консервативна преса. Про увагу Потебні до журналу говорять два факти. Поперше, він написав для "Основи" огляд (надрукований в ООП 77-78); подруге, як згадує Соханська в листі до Аксакова, Потебня говорив їй, що інколи скаженіє від нападів консервативного "Дня" на "Основу" (Сумцов 1922, 64). Перед 1863 р. українська мова не була заборонена, але уряд зовсім не захоплювався її розвитком, що дав би змогу формуватися вповні самодостатній літературній мові, відмінній від російської. А саме так уявлялося Потебні. Соханська пише, що Потебня вірив у майбутнє української мови і мав звичку говорити: "Розвиток українського письменства буде корисним для народу, дасть йому рідну шкільну грамоту і допоможе українцям, маючим поняття краси і правди, знайти добрі шляхи і до всеросійського або великоруського письменства... адже російський літературний язык ще довго пануватиме в научному вжитку, може років сто, а що буде далі — не варт гадати" (Сумцов 64). Коли пригадаємо, як убачав майбутнє української мови Метлинський ("уже наша мова конає"), то стане ясно, яким оптимістом був Потебня, хоч він і не ставив крапки над кожним *i*. Тому — в теоретичній площині — Потебня відкидає погляди свого гуру, найвищого авторитету — Гумбольдта, який уважав, що історичний період формування мов закінчився і вони або лишаються у вжитку, як є, або відмирають. Він радше висуває погляд про безупинне становлення мов (пор. Ляпунов у ИЗРГ IV, 2, 361).

Наведені деталі не малюють Потебню політичним активістом, а вже й поготів революціонером. Проте в сукупності вони складаються на образ неконформіста, людини національно свідомої і дозволяють припустити, що за явними вчинками й словами може критися щось більше. Припущення стає майже певністю, коли вчитатися в листи Потебні до приятеля з Харківської Громади Івана Біликова, писані в Берліні протягом 1862 р. Їх опублікував

1909 р. Халанський, але в літературі про Потебню вони згадуються рідко. Може тому, що порушують усталену характеристику вченого.

У першому листі Потебня викладає свої міркування про університети на Україні та обстоює потребу зміни сучасного становища. На його думку, в університетах існує "разобщенность" між студентами і викладачами, оскільки службовий персонал, спеціально професура, затверджується в Петербурзі. Відповідальність за майбутнє університетів повинні перебрати на себе студенти (Халанський 18). З часом російські професори мали б відійти, бо з них навіть "лучшие чувствуют себя в Харькове чужими; их место было бы на родине" (18). Місцевому "студенту ближе всего стать самому... украинцем [з переконання — Ю. Ш.], потом стараться сделать университет украинским" (19). Але студентам заважає внутрішній конфлікт, який Потебня пояснює тим, що "мы не сознаем своей племенной особеннности и вместе с тем не признаем своего тождества с окружающею нас Москвою". Потебня вбачає рятунок в ідеї національності (19). Логічні висновки з цих міркувань ясні. Вони дають змогу правильно зрозуміти дещо двозначні вислови Потебні в розмові з Соханською про майбутнє української мови. Потебня вірить у здатність української мови досягти статусу наукової і то не через сотню літ.

Другий лист до Біликова стосується збереження національної культури. Потебня гостро критикує тих, хто сподівається, що прорятуюнок прийде з Західної Європи. "Наши западниники... воображают, что Европа простирает к нам такие же дружеские объятия, как они Европе" (Халанский 23). Потебня критикує мавпування Заходу, а натомість пропагує розумну вірність власній традиції (певна річ, не пориваючи зв'язків з західним світом).

Найвідвертіший з політичного погляду є третій лист. Напередодні польського повстання 1863 р. Потебня сміливо розглядає можливість злуки України з Польщею. В думках він виходить за межі старої Слобожанщини й Гетьманщини і бачить українські землі як цілість: "Мы не можем забыть своего ближайшего кровного родства с простым людом Подолии, Волины, Галича и т.д. и права принимать к сердцу их дела" (Халанский 25). Він закликає переглянути всю історію українсько-польських взаємин. Зважаючи на можливість союзу з Польщею, він запитує, чи такий союз бажаний. Не менше відважно, відверто й неупереджено аналізує він українсько-російські відносини: "Было ли это соединение [у Переяславі, 1654 р. — Ю.Ш.] с правительством [Росіі] только чистое подданство или и соединение с народом? Есть ли в настоящее время потреб-

ность соединения с Великоорусским народом?" (27). І далі — найрадикальніше, найкритичніше питання-твердження: "Если есть, то условия" (27). Потебня підсумовує: "Наши отцы и деды были крепки в своей народности невольно, сами того не сознавая, они могли еще оставаться украинцами; мы уже можем быть крепки т о л ь к о [підкреслення Потебні — Ю.Ш.] сознанием своей "особенности" (27).

Не було в ті часи послідовнішої й конкретнішої програми українського націоналізму, поминаючи поезію Шевченка. (NB: Потебня вживає тут слова український, а не малоросійський!). Потебня розумів революційність своїх поглядів. Листи до Біликова писані з явними ознаками конспіративності: вони не датовані і не мають звернення, ні привітання. Нам не відомо, чи був підпис: у всіх останніх аркушах нижня частина відірвана.

Немає відомостей про якібудь революційні вчинки Потебні чи його найближчих колег-товаришів. Та немає й сумніву, що на думці в них було щось більше, ніж співи й запис пісень, ніж викладання в недільних школах. Вони жадали національного відродження.

5. Риси біографії: після 1864.

"Молчи, скрывайся и таи"

Тютчев — "Silentium!"

(Потебня цитує цей рядок у "Мысль и язык" на сторінці 190, а пізніше також в інших місцях).

Про життя Потебні до 1863 р. відомостей досить, про життя після 1864 — дуже мало. Від середини 60-х років і до 1891, року смерті, біографія Потебні фактично зводиться до переліку наукових публікацій, реєстрації службової кар'єри та згадки про відзначення (нечисленні: 1887 р. на пропозицію Ламанського його обрали членом-кореспондентом Російської Академії Наук, а дійсним членом він так ніколи і не став, чи не завдяки опозиції Веселовського. Закордоном — теж запізнено, 1887 — його вибрали членом Kralovská Česká Společnost Nauk, про що клопотався його добрий приятель Адольф Патера — див. "Памяти" 10. Присуджено йому кілька нагород і медалів, прийнято в кілька наукових російських товариств). Майже нічого не відомо про його подружжя з Марією, дочкою харківського видавця і продавця книг Франца Заленського (Załęski?), що покинула свого чоловіка, поміщика Миколу Кова-

левського (Франчук 1985, 106). На ті часи та ще в провінційному Харкові такий крок мусів бути дуже болючим. Другу половину свого життя Потебня тримається дому і міста. Окрім поїздки до Москви на Перший Археологічний з'їзд 1865 р., ми знаємо лише про його побут в Італії (на пораду лікаря) 1891 р. (де саме? Ягіч — Spomeni 186 — називає Опатію. Чи було це кінцеве призначення його подорожі?) Знаємо також про намір Потебні відвідати Крим, Одесу і, можливо, Константинополь в 1883 році (Ягіч 61), але не знаємо, чи подорож відбулася. Ляпунов говорить ("Памяти" 30) про начебто якісь поїздки Потебні закордон, але не уточнює коли і куди. І не згадує, з якою метою вони здійснювалися. Можна припустити, що виїзди не робилися задля наукової праці, бо в такому разі вони вели б до особистих контактів з ученими, а про це — ніякого сліду.

В дійсності, зв'язки Потебні з колегами по фаху були обмежені і, здебільша, офіційні. Недавно опубліковане — повністю чи в уривках — листування Потебні з Буслаєвим та Бодуеном де Куртене (Франчук 1985, 104; Франчук 1979, 36дд) ввічливе і тільки. Нотки сердечності помітні лише в листуванні з Ягічем (Ягіч, до речі, висунув був кандидатуру Потебні до Російської Академії, але безуспішно; див. листи Ягіча до Потебні, опубліковані Лаптевою, 1960, зокрема ст. 107), звичайно, з Патерою (див. розділ 4) і, як не дивно, з А. Будиловичем, типовим малоросом, вірнопідданим Російської Імперії, консервативним і агресивним, що навіть і в некролог Потебні втиснув імперську ідеологію: "Потебня действительно был славою и гордостью харьковского университета... Некоторые считали его украинофилом; но... если Потебня любил малорусскую народность с ее поэтической речью, задушевными песнями, своеобразным бытом и характером населения... в этом не станет винить его никто из беспристрастных историков, понимающих права общерусского языка и литературы с одной стороны, а диалектических ее разветвлений с другой" (Будилович 1892, 82). А втім, дружні стосунки з Ягічем і Патерою склалися в Потебні ще до 1863 р., а щодо відносин з Будиловичем, то не можна з певністю сказати, як справді ставився до нього Потебня, і чи прихильність була взаємною. Загалом складається враження, що після 1864 р. Потебня не набув собі близьких приятелів, в кожному разі поза Харковом.

Причин, чому біографічні відомості про Потебню — поза офіційною кар'єрою — украй скупі, кілька. Багато важить той факт, що Марія Францівна по смерті чоловіка знищила все його приватне листування (на власний розсуд чи виконуючи волю

Потебні?). Все особисте життя його пішло з димом. А втім, це нищення сприймається як цілком логічне завершення поведінки Потебні з середини 60-х років. Він став зовсім іншою людиною, ніж та, про яку згадує кожен, хто мав з ним справу до 1863 р.

Зникла юнацька безтурботність і веселощі, відкритість і товариськість. Він і далі ставився приязно й доброзичливо до студентів і колег, яких уважав порядними і чесними (і ніколи не приховував зневаги до непорядних). На великі свята в його домі відбувалися прийняття для знайомих і шанувальників (Сумцов 1922, 57). Але поза цим він повністю віддавався розумовій праці, будь то наукова розвідка чи університетські лекції, про які говорять, що вони полонили слухачів блиском викладу, чародійною грою думки. А коли кінчалось буяння творчої мислі перед замороженою аудиторією, мінявся Потебня і здавався "с виду сухим, холодним, а подчас і резким" (Халанский 1892 "Памяти", 13), — "суворий щодо моралі", мовчазний і наче неприступний (Сумцов 1922, 59); тримається осторонь, "строгий и суровый и впридачу характер прямой и независимый" (Овсянико-Куликовский 166).

Допущені у вужче коло проймалися до нього пошаною, відчували, що він стоїть геть понад ними, на недосяжній височині. А це означає, що він, зі свого боку, мусів почуватися жаско, уразливо самотним. Його найближчі учні були щиро йому віддані, по його смерті вони вклали масу труду, щоб упорядкувати й видати остаточно не опрацьовані записи. Та ніхто з них не сягнув його рівня, не дорівнявся йому талантом, і їхня популяризація ідей Потебні нерідко означає їх спрощення, ба навіть вульгаризацію. Та ще й тих учнів було до смішного мало, заледве десяток (Горнфельд 1892, "Памяти" 14), на думку Ламанського, — п'ять або шість (там таки, 5). Потебня був головою Історико-філологічного товариства при Харківському університеті, але, як він сам згадує (1887, в ООП, 90), на збори часто приходило яких три особи (рахуючи голову й доповідача?). З лекціями для широкого загалу Потебня виступав рідко і неохоче. Його шанували, навіть обожнювали та ледве чи розуміли.

Потебня тримався осторонь не тільки найближчого оточення в провінційному Харкові, не мав він контактів ні з ширшим громадським життям на Україні (про що докладніше далі), ні будь-де в Російській Імперії. Тогочасні течії суспільної думки — і радикальної, і консервативної — наче оминали його. Він був дуже стриманий у висловах, і марно шукати в нього політичних або ідеологічних діятриб. Відсутність особистих зв'язків і з революційними, і з

консервативними колами вже, само собою, виключала таку можливість. Деякі біографічні факти й кинуті фрази дають змогу зрозуміти його ставлення до обох напрямів.

Щодо радикалів, то вистачить згадати, як він відсторонився од естетичних поглядів Чернишевського, назвавши їх "только плодом печального недоразумения" (Горнфельд в "Памяти" 17) й таким чином одразу відхиливши будь-яку серйозну дискусію.

А про негативне ставлення Потебні до консервативного елемента в державних та церковних інституціях згадує Овсяннико-Куликовський: "Александр Афанасьевич систематически и даже демонстративно избегал всякого общения с предержажими властями вообще и с попечителями в частности" (174). Не будучи ні атеїстом, ні "матеріялістом", він уникав виконувати обов'язкові церковні обряди включно зі сповіддю й причастям (там таки, 184). Зрештою, і його своєрідний шлюб, хоч вимушений обставинами, говорить про те саме.

Подібні до наведених слова та дії (або свідоме ухиляння від дій та суджень) послідовно лучаться й гармоніюють з науковими поглядами й методою Потебні. Наукові погляди Потебні являють своєрідне й парадоксальне, але по-своєму врівноважене поєднання гумбольдтівського романтизму з натуралістичним, майже дарвінівським прагненням точности й тверезости. Праці Потебні рясніють посиланнями на Гумбольдта; з Дарвіном його порівнювали не один раз учні, послідовники й колеги, скажімо, Будилович (1892, 85), Овсяннико-Куликовський (1923, 176). Як Дарвін, аналізуючи в основному сучасну стадію розвитку органічного світу і зіставляючи дані власних спостережень з даними палеонтологічних знахідок, відкрив походження видів та їх еволюцію, так, казали вони, і Потебня відкрив генезу й розвиток частин мови, не поступаючися у своїй праці ступенем точности та строгої методичности перед Дарвіном.

Сміливі зіставлення й узагальнення, що їх робили Дарвін та Потебня, завжди бувають позначені елементом ризику, бо вони мусять затирати чимало деталей. Ніколи не мають вони сили абсолютного, універсального закону. Не все в природі можна пояснити теорією природного добору, не все у мові — тяжінням до підрядности в реченні, не все в суспільстві — клясовою боротьбою (як намагався зробити сучасник Дарвіна й Потебні Карл Маркс). Однак в таких концепціях сховано велику частку правди, вони відкривають перед дослідником далекі обрії, неприступні для ока, прикутого до площини фактів. Усі три вчені скрупульозно аналізували фактичні дані, але не влягає сумніву, що всеохопна ідея,

до якої вони стреміли, змушувала їх оминати певні деталі, Дарвіна й Потебню вряди-годи, Карла Маркса куди частіше. Своєрідне сполучення романтичної широкоглядності і величезного обсягу досліджень з приземленою практичністю характеризує кращих науковців середини минулого століття, цих романтиків, що обернулися прагматиками. Тут таємниця їхнього впливу на людський розум. Ідеї Дарвіна, Маркса і Потебні не схожі одна на одну, як не схожі між собою і вдачі вчених, але стиль їхніх праць, взятий типологічно, дозволяє на порівняння.

Свіжість наукового підходу, широта обрїю, що відкривався перед їхньою думкою і що його вони відкривали послідовникам, були, ймовірно, винагородою Потебні — повертаючися до нього — за мовчазну, стійку стриманість у житті, характеристичну для нього з середини 60-их років.

6. Крутий перелім: роки кризи 1863-1864.

И всюду страсти роковыѣ,

И от судеб защиты нет.

О. Пушкин — "Цыганы"

Різниця в поведінці Потебні до і після 1863-64 рр. така явна й разюча, що наводить на думку про глибоку душевну драму. Ми мало знаємо про те, що справді трапилося, доводиться домислюватися і висувати гіпотези.

Почнімо з зіставлення дат відомих подій. 1862 року молодий магістер і адьюнкт університету Потебня сподівається виїхати за кордон для поглиблення знань та для наукової праці. Дозвіл на поїздку оформлено в міністерстві 3 серпня, утримання давалося на два роки, осідком мав бути Берлін. В середині серпня Потебня вирушає до Петербургу, де, між іншим, знайомиться з Срезневським (Франчук 1985, 45, 52), у вересні він уже в Берліні і починає інтенсивно студіювати санскрит. Дома родину спостигало одно лихо за одним. У червні помер за нез'ясованих обставин брат Потебні Петро, вихованець Московського кадетського корпусу. Ранком 15-го липня другий брат — Андрій, підпоручник Шліссельбурзького піхотного полку, стріляв у намісника Царства Польського Лідерса (Франчук 1985, 51). Замах не вдався, Андрій зник без вісти, пішов у підпілля. Не виключена можливість, як припускає Франчук (1985, 55), що Потебня зустрічався з Андрієм у Берліні наприкінці 1862 або на початку 1863 року, коли той відбував одну зі

своїх подорожей до Герцена в Лондон, але прямих доказів на це, звичайно, немає.

Не зважаючи на сумні події, великої зміни в настроях Олександра Потебні ще не помітно. Потвердженням можуть бути листи до Івана Біликова, обговорені в 4-му розділі. Проте, 1863 рік мав у запасі ще інші трагічні несподіванки особистого й загального характеру, про що згодом писав Потебня в листі до Ягіча (1877, ООП 79). 22-го січня вибухло повстання в Польщі. У квітні-травні воно перекинулося на Правобережну Україну. Андрій Потебня, виступаючи по боці повсталих, загинув 5-го березня. Якщо не з інших джерел, то Потебня довідався про смерть брата з "Колокола": в числі за 15 квітня вміщено повідомлення про смерть, у числі за 1 травня — некролог. Наймолодший з чотирьох синів Опанаса Потебні Микола теж загинув у повстанні, начебто раніше за Андрія. Як одна біда йде, то й другу за собою веде: 20-го липня Валуєв підписав указ про заборону друкувати в Російській Імперії книжки українською мовою. Потебня не міг читати текст указу, бо указ був таємний, але він міг здогадуватися про його суть.

Атмосфера неспокою давалася взнаки, Олександр Потебня вирішує повернутися додому. Замість двох дозволених років він прожив у Берліні неповний один. Свій раптовий від'їзд з Німеччини він виправдовує міркуваннями, що їх Ягіч (1910, 552) не без підстави називає "мало об'яснюючими": "стала одолевать тоска, и я через год самовольно вернулся в Россию" (там таки). Справа а тому, що Потебня не поїхав одразу в Росію, отже гнала його не носталгія або — не тільки носталгія. Він прямує до Праги, відвідує Загреб, Люблян у й Ріску, спинається у Відні й у Львові. На жаль, ми не знаємо розкладу його подорожі день за днем (про Загреб і Люблян див. його листи з червня 1863 в публікації Лешки, 49).

Якщо носталгія не була головною спонукою його мандрів, то не були такими й наукові інтереси. Навіть в офіційному звіті про перебування на слов'янських землях і у Відні Потебня пише: "Лекцій я не слухав, за винятком двох-трьох читань професора Гаттали в Празі й Міклошіча у Відні; спостережень над мовою простого народу я не робив, почасти тому, що не знаходив потрібним, почасти, саме в Галичині, з причин, від мене не залежних." Подорож, однак, тривала три місяці: травень, червень і липень (Франчук 1985, 60). Виникає питання, що ж цікавило Потебню, якщо це не були ні лекції, ні спостереження над мовою? Можна висунути здогад, що в світлі польського повстання Потебня захопився проблемою відродження слов'янських народів. Менше вірогідним зда-

ється нам припущення Франчук, що подорож була щільно пов'язана з революційними подіями і трагічною загибеллю братів.

Прибувши до Львова, Потебня відразу розшукує українців. Як писала газета "Слово": "Познайомився він з деякими нашими молодими людьми, котрі обдарували його своїми галицько-руськими творами і мали нагоду почути прекрасний его говор український, бесіду ісполнену широю отверстію (!) і неложним для матері України восторгом" (Студинський 20). Як видно з наведеного, в липні 1863 року Потебня ще горів завзяттям до справ українських. Виглядає, що смерть братів у цьому на нього не вплинула, Валуєвського указу він теж не передчував.

І тут вдарив грім. Потебню викликали в поліцію і наказали за 24 години покинути Львів. Консервативна австрійська преса затаврувала його як російського агента. Закиди в шпигунстві (на користь Польщі? Росії?) з'явилися навіть у деяких віденських часописах. Виявляється, віденська таємна поліція слідувала за ним у Відні (з поліційних рапортів ми знаємо, що у Відні Потебня також бачився з українцями — Чехович 30д), і це Відень повідомив поліцію львівську.

Розмова в поліційному відділі виявляє знаменний деталь: Львів не був для Потебні просто зупинкою en passant, а місцем, що його спеціально цікавило. Бажаючи випроводити гостя якнайскорше, поліція запропонувала йому покинути місто на Радивилів — Житомир — Київ. Потебня відмовився. Він послався на те, що у зв'язку з польським повстанням подорожувати на Правобережжі небезпечно і вибрав шлях на Прагу, а звідти в Берлін і далі в Петербург. Ледве чи можна пояснити таке рішення раптовою зміною плянів, що зайшла за кільканадцять годин, проведених у Львові. Без сумніву, так пляновано від початку. А кружну дорогу з Відня до Праги через Львів можна пояснити лише сильним бажанням побувати у Львові. Виглядає, наче Потебня затримався в Львові заледве добу: з 20 на 21 липня.

Це було перше зіткнення Потебні з поліцією та діяльністю проурядової преси. Щодо ймовірної другої сутички, то справа не така ясна. Після зупинок у Празі й Берліні Потебня мерщій вертається до Петербургу. Повернувся він у серпні 1863 року, десь перед 13-им числом, бо цього дня "Московские ведомости", редаговані горезвісним Михаїлом Катковим, атакували його як особу з породи Бакуніних і Герценів, що виконувала польську-місію в Галичині. Московську газету підтримав консервативний петербурзький "Голос", видаваний Краєвським. (Названі газети мені не

приступні; подаю за Франчук 1985, 61д; але вона не наводить повного тексту.) З другого боку, Ягіч 1910, 552 обережно натякає, що напади викликало "проявление маларусского сепаратизма" та що такі настрої Потебні "известным сферам не были по вкусу". Звинувачення такого роду має більше підстав, ніж сенсаційний закид у шпигунстві, вигаданий австрійською пресою і підхоплений російською. Потвердження, що Ягіч мав рацію, знаходимо в листі-відповіді куратора Харківської навчальної округи К. Фойхта міністрові народної освіти О. Головніну. Захищаючи Потебню Фойхт пише: "Ближче знайомі з ним визнавали його прибічником української народности; та я ніяк не припускаю, щоб така прихильність супроводжувалася ворожнечею до народности великоруської" (цитовано у Франчук 1985, 62).

Що ж дало поштовх до брудних нападів російської преси на Потебню? Не надто ймовірно, щоб причиною стала замітка у львівському "Слові" чи навіть публікація віденської "Presse". Мабуть, є більше підстав шукати причину в поліційних справах, цього разу російських. Таку думку свого часу висловив Житецький (75), її підтримала Франчук (1975, 12, але не повторила 1985). Дійсно тяжко уявити, щоб російську поліцію — яка безумовно знала про участь Миколи й Андрія в польському повстанні — не зацікавила поведінка їхнього брата, що чогось вештався з однієї держави до іншої. Одначе, без документальних доказів припущення так і лишається припущенням.

Навіть якщо обійшлося без поліційного допиту, то справа, поза всяким сумнівом, була послана до Міністерства Освіти. Значно пізніше (1887) в приватному листі до В. І. Штейна Потебня напише, що Міністерство мало про нього "смутные и неблагоприятные сведения" (публікація Айзенштока 1927, 181).

Чи допитували Потебню в поліції або Міністерстві Освіти (може, там і там?), чи обійшлося без цього, але 22 серпня 1863 він одержав дозвіл вертатися до Харкова і викладати в університеті. Щоправда, одночасно послано до Харкова і таємний папір з запитом про "моральные достоинства" Потебні (Франчук 1985, 62). У вересні Потебня був змушений написати прилюдне в'яснення, надруковане в "Харьковских губернских ведомостях" 1863, 39 (передрук в Айзенштока 1922, 74).

Петербурзькі події викликали у Потебні шок. Про його силу можна судити посередньо з того, як квапився Потебня покинути Петербург. Поспіх явно проступає в записці, залишеній для Срезневського. Потебня шанував Срезневського, йому було цікаво в

Його товаристві, але тепер він знехтував можливість зустрітися. Він вибачається й пояснює, що "сьогодня или завтра утром мне необходимо выехать отсюда" (Айзеншток 1927, 171). Від'їзд скидався на втечу, наче Потебню зрадила витримка. Випадково чи ні — він ніколи більше не був у Петербурзі.

Про третій удар, що чекав на Потебню в Харкові нам майже нічого не відомо. Нічого, крім факту, що він мусів витримати — о, ні, не допит(и), а просто "розмову" (чи "розмови") з університетським начальством і/або з куратором навчальної округи. Мало надії натрапити в архівах на будь-які сліди цього, бо такі "розмови" ведуться звичайно без протоколів. Не виключено, що довірені індивіди оточили його своєю увагою. Ймовірно, що декотрі з колег і знайомих відвернулися від нього. Так воно часто трапляється. І знов таки, шкода сподіватися знайти щось конкретне. Такі речі, як правило, лишають травму. А вона спричинює зміну в поведінці. З видимих наслідків можна судити про глибину пережитого. Існує різкий контраст між молодим Потебнею до 1863 року (розділ 4) і Потебнею в зрілому віці (розділ 5). Зміну слід покласти на рахунок пережитого в 1863-4 роках: загин братів, безпосереднє зіткнення з поліцією двох держав, з авторитарним тиском. Вгадуються також відлуння загальних подій: розгром польського повстання, а отже и втрата щільно пов'язаного з ним сподівання на пробудження України, повсюдна перемога реакції. До кінця його днів над Потебнею витав дух розчарування й гіркоти. Втрачене в житті він намагався надолужити науковою працею.

У постскрипті годиться спинитися, бодай коротко, на незрозумілому конфлікті з Петром Лавровським. На жаль, доводиться ставити більше питань, ніж давати відповідей. Трохи старший за Потебню, росіянин родом з Твері Лавровський числився професором Харківського університету з 1855 року. Деякий час він ставився до Потебні прихильно. Саме він порадив йому готуватися до магістерського іспиту (1857), він був і опонентом Потебні при захисті дисертації (1860) та виклопотав, що її надрукували казенним коштом.

Коли постала незгода, не відомо. В листі до Патери з датою 15 квітня 1866 Потебня зауважує, що "я уже насколько месяцев не кланяюсь с П. Лавровским" (Лешка 53). На перший погляд може здатися, що це пов'язане з оцінкою, яку Лавровський дав докторській дисертації Потебні і яка стала відома в березні того ж року. Лавровський цілковито відхилив дисертацію як роботу недостатньо опрацьовану, що не може бути підставою для прису-

дження ступеня доктора. І зробив це в надто різкій, образливій формі. (Уривок з рецензії наводжу далі в розділі 9). Але це була кульмінація конфлікту, а не початок. Попередньо був випад Потебні проти Лавровського. У своїй праці "О полногласии", вперше друкованій 1864 і повторно 1866 року, Потебня в притаманній йому сухуватій, але приховано агресивній манері раз-по-раз зачіпає Лавровського. Ось два приклади: ... Твердження "ведет автора (Лавровского) к другим предположениям. Эти последние оказываются или вовсе невероятными или крайне сомнительными" (Потебня 1866, 13); "Относительно таких слов, как *молоко* мы вполне разделяем мнение г. Лавровского, впрочем не согласны с остальными его мнениями" (там таки, 47). Такий тон можна пояснити звичайною необачністю молодого вченого. Але він також може говорити про неприхильне ставлення до критикованого автора. А це й собі могло бути наслідком зіпсованих особистих стосунків. Якщо так, то виникає питання, чи розходження не сталося на ґрунті подій, що супроводили поворот Потебні з закордону, і всього того, що з них випливало.

Не виключене й інше пояснення, значно простіше. А саме, що Лавровський висловив те, що справді думав, і його сувора оцінка праці Потебні відповідала дійсності. Дисертація була таки невдала, данина пишномовному романтизмові, якого автор згодом позбувся. В рецензії Лавровського не було прихованих думок, хоч тон зраджує велику подратованість. Та Потебня сприйняв її як вияв особистих поррахунків і написав емоційну відповідь (настільки емоційну, що її ніколи не публікували — ні сам автор, ні його прихильники, ні пізніші фахівці з писань Потебні). Згодом Потебня охолов і засів готувати нову дисертацію. Якщо теорії доби романтизму з неї ще не цілком усунені, то вже значно притишені, пропущені крізь призму тверезого інтелектуалізму. За кілька років чітко оформився новий стиль його письма й мислення. Така інтерпретація сварки виключає будь-який вплив на стосунки між вченими кризи 1863-64 рр., а Лавровський тоді, в суті речі, зіграв вельми позитивну роль у становленні великого Потебні, що його ми знаємо і шануємо.

Висунуті гіпотези не виключають одна одну повністю. Правда може бути десь посередині.

Можливо, справа прояснилася б, якби куратори архіву Потебні нарешті зважилися оприлюднити всі стосовні матеріали: текст дисертації, рецензію ("Разбор") Лавровського, відповідь Потебні і т. д.

7. Прояви впертості.

Errur, si tuove.

Приписують Галілео Галілеєві

Потебня написав дві автобіографії. В першій, складеній 1886 року (Лешка 56дд), він чітко підкреслює своє українське походження. Відповідні уривки наведено тут у розділі 4. У другій, писаній коло 1890 (Пипін 420-424), згадки про це немає. Навіть говорячи про місце народження, він обмежується коротким реченням: "Родился я в Роменском у. Полтавской губернии, дворянин". Ні слова більше. Перший текст призначений Адольфові Патері в Празі, другий — Олександрові Пипіну в Петербурзі. Потебня не забув, що 1863 йому закидали "малоросійський сепаратизм".

У своїх працях Потебня інколи посиляється на українських письменників. Знаходимо імена П. Гулака-Артемовського; Квітки, Манжури. Є випадкові згадки про Сквороду ("Эстетика" 588). Вражає майже цілковита відсутність посилань на Шевченка (мені трапилося єдине, побіжне, у примітці, при розгляді віршової метрики — Гол 108). Потебня зредагував і видав твори Гулака-Артемовського, Квітки та збірку поезій Манжури. Ніколи нічого Шевченкового. Всі автори, що їх Потебня згадує, цитує або редагує, були лояльними до Російської Імперії і провінційними. Шевченко таким не був. Вивчаючи й публікуючи периферійну літературу, Потебня почувався безпечно. На виправдання своєї копіткої праці над Квітчиними текстами, праці, що поглинала багато часу, він міг лише сказати, що вони "имеют первостепенное значение для изучения малоросс[ийского] яз[ыка] и прежнего быта" (лист до Ягіча 1887, ООП 89). Та навіть і такі зауваження в Потебні досить рідкісні. Звичайно він вибирає приклади з російської літератури (найчастіше з Пушкіна, Гоголя, Лермонтова, Крилова, Фета, Тютчева, Тургенєва) або з німецьких клясиків (Шіллера й особливо часто з Гете), як виняток, — з Мольєра, Шекспіра. З українських текстів досить часто використовує приказки (і в наукових розвідках та статтях і в приватних листах) та народні пісні. Український фолкльор не підпадав під заборону Валуєвського й Емського указів.

Так, Потебня поводить стримано й обережно. Можна навести більше фактів на потвердження його обачливості. У 80-ті роки завдяки Соболевському в історії й філології стала відроджуватися Погодінська теорія про російський, а не український характер Києва в домонгольську добу. Змагання з цією теорією, коли обмежитися на філологах, становило осердя праць Михальчука, Житець-

кого, Науменка та інших. Потебня фактично лишався осторонь. Навіть коли Харківський університет замовив йому огляд роботи Соболевського "Очерки из истории русского языка", 1884, що відіграла ролю основного поштовху до поновлення "Погодінської дискусії", він оминув проблему, зосередившись в просторій рецензії на інших питаннях, як от: вимова займенників у *allegro* темпі; зміна голосної в інфінітиві й минулому часі дієслова *быти* > *бути*; відмінності між південнозахідними й південносхідними українськими говірками. Щождо Погодінської теорії, то він обмежився на побіжній, правда, негативній ремарці про її "легкомысленность" (Потебня 1896, 806). До того ж, Потебня і не намагався дати огляд до друку, це зробив по його смерті Ляпунов.

Друга велика рецензія, 1878, на "Очерк звуковой истории малорусского наречия" П. Житецького — виявляє такий самий підхід, хоч написана (і опублікована) кілька років до появи книжки Соболевського.

Про зв'язки Потебні з київською Громадою, на той час головною опорою української культурної автономії, відомо мало. Важко ті зв'язки відтворити, бо Громада формально не мала організаційної структури, а вже документації і поготів. На позір існував гурт приятелів, що коли-не-коли сходилися на вечірку. Ясна річ, згадки про Громаду немає і не могло бути ні в публікаціях, ні в листах Потебні. З 1882 року Київська Громада мала свій неофіційний орган — журнал "Киевская старина". Спочатку Потебня утримувався від співпраці. Крига рушила 1887 р., після того як у журналі надруковано коротку нотатку Н. С(умцова) "По поводу тридцатилетия служебной деятельности А. А. Потебни (в Харківському університеті)" (XVIII, 567-572). Наче у відгук, Потебня присилає для друку вірші П. Гулака-Артемівського зі своєю передмовою й примітками (XXI, 1888). Згодом з'явилася ще одна — остання в цьому журналі — публікація Потебні (XXVII, 1890). На неї склалося три сторінки впровідних завваг та п'ятдесят кілька сторінок старого тексту, предмет дослідження цілком неутральний: "Малорусские домашние лечебники XVIII в."

А втім, одна фраза в листі до Ягіча (листопад 1880) дозволяє припустити, що Потебня був у курсі діяльності Громади і її неофіційного лідера В. Антоновича: "Еще неизвестно, возвратится ли Антонович из заграницы на свое место, не знаю. Была нива, ее вытоптали и учредили порядок". (ООП 86, — прозорий натяк на урядові й поліційні репресії кінця 70-их років). Колись раніше він підтримував відносини з І. П. Новицьким, членом Громади (що

його часто згадує в "Заметках о малорусском наречии, 1870). Новицький міг служити зв'язковою ланкою між Потебнею і Громадою.

Із зробленого вище стислого і, безумовно, невичерпного огляду фактичних даних, зібраних при побіжному читанні, про зносини Потебні з українськими культурними колами та проблемами, немов напрошується висновок, що він самоізолювався і весь час після кризи 1863 року тримався на віддалі від українського політичного й культурного життя.

Справа, однак, куди складніша. Кожен згаданий факт припускає дещо відмінну інтерпретацію. Ні в якому разі то не був просто відступ; в дійсності це радше нагадує відхід у фортецю, звідки робились нечасті вилазки. І навіть справжній відступ не раз міг мати дуже поважну причину, далеку від міркувань про обачність та капітуляцію. Не рідко це було виявом затягості. Перегляньмо знову факти.

Справді, в "пипінській" автобіографії Потебня не згадує прямо своє українське походження. Але він його і не зрікається, навпаки. Так, говорячи про студентські роки, він згадує українську бібліотеку Ніговського, ознайомлення з якою "не осталося без впливння на позднейшие мои занятия" (Пипін 421). Отож, він і далі вважає, що його діяльність певною мірою зумовили ранні українські зв'язки.

Правда, Потебня працює, скажімо, над Квіткою, а не над Шевченком. Але не тому, що Квітка вірнопідданий, а Шевченко бунтар, а тому, що в українській літературі його цікавлять зразки найчистішої народної мови, а Шевченко віддається сміливим стилістичним експериментам. І Потебня ніколи не виступав проти Шевченка. І столітній ювілей Квітки — ненароком чи пляново — перетворився на українську демонстрацію, очолену Потебнею (1878. Див. Франчук 1985, 141д).

Гіпотеза Погодіна та її спростування мало цікавили Потебню, бо він сягав куди глибше, аж до основи української ментальності, закодованої в мові та фольклорі. Багато разів він повторював, що різниці між східнослов'янськими діалектами виникли в часи доісторичні, що навіть вивчення найдавніших текстів "в большинстве случаев... не поведет исследователя дальше того времени, когда русский язык (в терминологии Потебни цей термін означає східнослов'янський) уже распался на наречия" (Ударение 22; обережніше в Гол 69). На його думку, зв'язок між двома східнослов'янськими мовами, українською й російською (білоруську він не вважав окремою мовою), щільніший, ніж з іншими слов'янськими мовами. Мовознавство "положительно говорит, что малорусские говоры с

великорусскими — это родные братья, а с другими славянскими — двоюродные и троюродные...” Але веде далі: ”Из этого нельзя вывести, что одно из этих наречий должно иметь письменность, а другое нет” (”Общий литературный язык и местные наречия” в ООП 71).

Повертаючися назад до історії, він виразно підкреслює, що ”разделение русского [= східнослов'янського. Ю. Ш.] языка древнее XI века и вся история его, основанная на свидетельствах памятников, имеет диалектный характер и есть история русских [= східнослов'янських. Ю.Ш.] наречий” (”Заметки по исторической грамматике русского языка” — ЖМНП 1873, 169, X, 303), та протестує проти нечіткої термінології у працях істориків східнослов'янських мов: ”Нужно же исследователю истории русского [= східнослов'янського. Ю.Ш.] языка дать себе отчет, о каком именно языке он говорит: об общем ли русском [= східнослов'янським. Ю.Ш.], если таковой ему кажется существующим в исследуемый период времени, или об одной из его ветвей”, тобто про українську чи російську мову (там таки, 302). Як ми вже згадували в розділі 4, Потебня визнавав, що в його час російська мова мала перевагу як мова інтелекту(алів), але він зовсім не був певен, чи ситуація в майбутньому не зміниться. Цього погляду він і пізніше не змінив.

Стосунки Потебні з українськими лінгвістами — окрема тема. Назагал він ставився до них холодно або й гірше. Мені не відомо про будь-які контакти його з К. Михальчуком (найталановитішим серед них) чи з В. Науменком. З П. Житецьким він обмінявся кількома надмірно ввічливими листами (опублікованими Франчук: ООП 90д; Франчук 1985, 102) та написав для Російської Академії Наук огляд праці Житецького ”Очерк звуковой истории малорусского наречия” (Отчет о двадцатом присуждении наград графа Уварова, 1878). Огляд витримано в крижаному, дошкульному тоні. Утримуючись від емоційних оцінок, Потебня безжально виявляє поверховий, аматорський спосіб подачі матеріалу, не вільний від поспішних узагальнень, а подекуди й перекручень фактів. Ось кілька прикладів його стилю: Житецький, на думку Потебні, ”не принимает во внимание кое-чего, что до него было известно” (800); ”чрезвычайно смело” (803); ”здесь в подкрепление неосновательному положению а/приведены три другие, такие же...(і далі б, в, г)/802/; ”Заключение, которое автор считает себя в праве сделать на основании подобных фактов... свидетельствует только о том, что автор любит обобщения во что бы то ни стало”(810). Потебню разили прояви хуторянства, а саме це він побачив у книзі Жи-

тецького (багато праць тогочасних українських філологів позначені хуторянством). Проте, він ніколи не критикував їх з власного вибору. Рецензія на книгу Житецького була йому замовлена. Нема в ній нічого особистого, нічого національного. Якоюсь мірою це вияв одвічного конфлікту між велетнем та ліліпутами. Страждання ліліпутів очевидні, скорбота велетня незрима, хоч і не менш глибока.

Становище Потебні в Харкові було особливо драматичне завдяки географічним та історичним факторам. Географічно він жив у глухій провінції великої імперії, що мала тенденцію стягати інтелектуальні й культурні сили до столиці, не лишаючи провінції майже нічого. Історично — вся українська культура і українська мова як її знаряддя були під заборною. Заборона відчувалася особливо гостро після світлих надій початку 60-их рр. Сталий немилосердний гніт було ще тяжче зносити через атмосферу секретности. Ні одну з заборон не оприлюднено. В листі до В. Штейна 5 липня 1887 Потебня пише з приводу свого старання видати невелику збірку Манжуриних віршів: "Постановлення на этот счет [друк українських книжок — Ю.Ш.] издаются тайком. Мы не знаем, что позволительно, что нет... Стыд и позор" (Публікація Айзенштока 1927, 179). Минуло понад три роки, поки Потебня дістав дозвіл на друк цієї дрібної, невинної книжечки (Айзеншток 1929, 155д). В останні роки свого життя (як свідчить Будилович 88) Потебня старанно й завзято працював над перекладом "Одіссеї" українською мовою. Не жевріла йому й найменша надія, що переклад будь-коли дочекається видання, була це праця з любови, приречена лежати в шухляді столу. Та чи міг він напевне про це знати?

Це лише окремі риси загальної картини існування в системі тиску й безвиглядности. За таких умов ліберальні напрями виродились у спотворені форми тероризму й сектантства. Ми не мусимо на них спинятися, бо Потебня не був причетний до цих рухів. Ні в тому, що він писав, ні в написаному про нього людьми, які його знали, не знаходимо і найменшого натяку на його участь — думкою чи ділом — у загальних течіях. Щождо національних стремлень українців — бодай в ідеї, коли не в чині — то, без сумніву, він брав їх близько до серця. Як ми бачили на початку цього розділу, можливостей для практичної роботи майже не було. Організаційно аморфні громади ледве животіли. Зв'язків з різними прошарками суспільства вони фактично не мали, підтримувала їх сама інтелігенція. Дещо пізніше, в 1896, Леся Українка скаже про цілковите нерозуміння прагнень інтелігенції в народі потужними рядками:

Народ наш, мов дитя сліпее зроду,
Ніколи світа-сонця не видав,
За ворогів іде в огонь і в воду,
Катам своїх поведарів оддав.

(“Товарищі на спомин”)

Комплекс почуттів і роздумів, що його влучно висловила Леся Українка, не був чужим і Потебні. Свідомість безсилля української інтелігенції, розриву між освіченими колами й нижчими клясами, низький статус української мови, — все це ятрило душу, додавало до травми 1863-64 рр. Душевний стан не був висловлений у писаннях Потебні, він не був поетом. Але посередньо він виявлявся в його настрої. Вгадується, що Потебня почувався самотнім і розчарованим, відчуженим, песимістом. Скупі свідчення, розпорошені в мемуарах його знайомих, потверджують здогад.

Найяскравіше свідчення знаходимо в “Воспоминаниях” Овсянико-Куликовського. Він знав Потебню в останні роки життя вченого. Потебня, пише він, все більше й більше “разочаровывался в национальной дееспособности [підкреслення О.-К. — Ю.Ш.] своих земляков и все успехи украинской культуры и литературы, какие были налицо, считал недостаточными. Припоминаю один разговор, оставивший во мне сильное впечатление, граничащее с изумлением. Речь зашла о возможных перспективах развития украинской национальности — языка, литературы, культуры. Александр Афанасьевич с некоторою резкостью заметил, что украинское образованное общество упустило благоприятный момент и что теперь, быть может, уже поздно: национальность пошла на убыль, захирела... Если бы тогда малорусское общество проявило хоть небольшую долю той национальной инициативы и энергии, какую обнаружили, например, чехи и сербы, то украинская национальность к 80-м годам упрочилась бы настолько, что никакие запреты уже не могли бы остановить ее дальнейшего развития. Но украинское общество оказалось не на высоте национальной задачи, — и вот теперь дело дошло до того, что само дальнейшее существование украинской национальности ставится под знаком вопроса...” Коли Овсянико-Куликовський став заперечувати, посилаючися на Шевченка, Потебня кинув репліку, “произнесенную тоном, в котором слышались и ноты национальной скорби и горечь сарказма: «Шевченко! Жизненность нации! *Этнографический материал, а не нация!*» (підкреслення О.-К. — Ю.Ш.)” (Овсянико-Куликовский 182).

Немає жадної причини брати під сумнів описаний епізод. Ов-

сянико-Куликовський, українець з походження, плекав про-українські симпатії, вітав відродження української держави в 1917-20 рр. Що важливіше — його розповідь потверджують інші джерела. Так О. Єфименко наводить знаменну відповідь Потебні на питання, чи можна вважати українську мову й український народ окремішніми: "Вістимо, коли самі українці того забажають" (цитую з Чехович 116). Тут, очевидно, зосереджено всю суть: якщо вони забажають! Він не міг не помічати, як ширилося збайдужіння до українських справ, як вони занепадали. Він не міг не бачити загрози розпаду української культури, загрози поглинення української мови російською. В безпосередньому оточенні в рідному Харкові він спостерігав, що українська мова й культура на спаді. В батьківському домі мовою щоденного вжитку була українська, у його власному в Харкові віддавна стала російська. Він не був поетом, але він знайшов поетичний вислів своїм почуттям: рядки народної пісні, що їх він наводить у Гол 93 і не раз повторює при інших нагодах —

Не всі тії сади родят, котрі зацвітают,
не всі тоті побираються, котрі ся кохают.

Його лякало, ануж українці і є отой буйно завітлий сад, що не принесе плоду. Це добре узгоджується зі спогадом Овсянико-Куликовського і може правити за найкращий доказ його правдивости. Не тільки політична катастрофа 1863-64 рр., а й свідомість зраджених сподівань та поразки склалися на поведінку й настрої Потебні в роки по пережитій особистій кризі. Проте, не слід перебільшувати впливу таких думок, настроїв, передчуттів. Він не знав, з огляду на обставини, як належить діяти і з ким, брати участь у політичних виступах він ледве чи збирався. Але він ніколи не відмовлявся від ідеалів та стремління, дорогих йому змолоду. І працював. Працював безнастанно, вперто, несамовито.

Для нашого контексту особливої ваги набуває факт, що в своїй роботі він не обмежувався на вузько фахових темах. Так упродовж усіх літ наукової праці йому не давало спокою питання мови й народности. Те, що він постійно повертався до нього, говорить про одержимість ідеєю, про значення, якого він їй надавав. У розділі 8 я спробую пояснити, чому, загалом кажучи, йому не вдалося з'ясувати питання так, як він би того хотів. Тут я хочу лише підкреслити, яке важливе воно було для самого Потебні. Воно дало б наукову підставу комплексові його почуттів, перекинуло б міст між Потебнею перед і Потебнею після кризи 1863-64 рр. Тим часом воно — так само як основний напрям праць Потебні, — підкріплює думку

Овсянко-Куликовського (183), який показує, що Потебня сам намагався спростувати всією своєю працею свій же висновок про загрозу втрати української мови й культури: "Ее жизнеспособность — в моих глазах — засвидетельствована ее одухотворенностью вообще и — в частности — не только фактом появления такого национального поэта, как Шевченко, но и возможностью такого чрезвычайного явления, как сам А. А. Потебня, возникшего из глубины Полтавщины, на почве того же «этнографического материала»" (там таки).

Чехович (105) висунув здогад, що Гол 1878 — відповідь Потебні на Емський указ 1876 р. В біографічному аспекті це може бути так або ні, в історичному — частка правди тут є. Стиль творів Потебні важкий, мало приступний пересічному читачеві. Але в широких колах суспільства Потебня став образом людини, беззастережно чесною, глибоко моральною, відповідальною в громадських стосунках, з кожного погляду небуденною, — а саме такі були вкрай потрібні у той історичний момент. Як формулює Сумцов 1922 (68), цитуючи Воронцова-Вельямінова, куратора Харківської шкільної округ: "Потебня — это знамя!" Таким його бачили і друзі, і вороги. Його праця дійсно вражала. Його мовчання теж промовляло.

8. Мова й середовище.

Епіграф наведено в кінці розділу.

Це і є, властиво, суттєва тема викладу. Було, однак, доцільно спинитися на певних моментах біографії, щоб проломити бар'єр стриманості й самоконтролю Потебні, бар'єр, який не пускав доступитися до його душевного осердя. Раніше, у розділі 4, я цитував зізнання Потебні, що поштовхом, своєрідним трампліном, до всієї його діяльності й наукової праці була українська мова. Ми вже бачили, як це позначилося на його світосприйманні і на оцінці повсякденного життя. Пора тепер глянути на те, чи це вплинуло і як на його загальну теорію, тобто не лише на проблему мова/народність, а на проблему мови взагалі, мови як такої.

Починав Потебня як послідовник Гумбольдта. Найвиразніше це позначилося на його праці "Мысль и язык", 1862. У спрощеному й скороченому вигляді три головні принципи, покладені в основу філософської концепції мови, грали вирішальну роль в його поглядах на мову/народність (чи, може, було навпаки: загальну теорію підтягнуто до положень, придатних надати бажане освітлення питанню мова/народність?). Їх можна зформулювати так:

1. Акт мовлення не передає думок мовця слухачеві. Він тільки стимулює в слухачеві ментальну діяльність, більш або менш подібну до мовцевої. Але ніколи уявлення слухача не є ідентичне з уявленням мовця. "Всякое понимание есть вместе непонимание, всякое согласие в мыслях — вместе несогласие" ("Мысль и язык" 110);

2. Те, що справедливе для окремих слухача й мовця, справедливе і загально для мов. Мови — в основному системи замкнені, що повністю відкриваються тільки перед членами даної національності;

3. Часткова герметичність кожної мови передусім реалізується в її внутрішній формі (та внутрішній формі окремих її складників: речення, слів тощо). Внутрішня форма (форми) — це форма існування і безнастанного виявлення колективного світовідчуження (світогляду) даної народності. Набуток людства складається з суми (і взаємодії) всіх мов. Тому втрата будь-якої мови (а тим самим і її носія — народності) є непоправна шкода для всього людства.

Ці коротко схарактеризовані, в основі своїй гумбольдтівські, принципи ховають у собі невиправну суперечність (абож бракує їм сполучних ланок). (2) припускає взаємне розуміння між членами даного мовного середовища, тоді як (1) таке розуміння виключає. З другого боку, якщо всяка мова непрониклива для іншомовних індивідів, то хто страждатиме, коли б котрась мова/народність зникла з світу? Можливо, згадані розбіжності можна усунути, проте в раннього Потебні такої спроби не знаходимо

Ми не маємо наміру вдаватися тут до критичного розгляду праці "Мысль и язык" (і не лише її, бо Потебня ніколи виразно не зрікався трьох наведених принципів). Для нашого контексту важливо, що згадані принципи правила Потебні за підставу при розгляді питань мова — народність — середовище. А що саме на їх основі він будував свою теорію, не влягає сумніву. Можна здогадуватися — хоч довести це не можливо, — що Потебня сам розумів чи бодай відчував хиткість основи. Тоді стане ясніше, чому він так часто пробував дати загальну теорію цих питань, так часто повертався до праці над нею і ні разу не довів роботу до кінця (як показано в розділі 1). Єдиний виняток, як ми бачили, — кілька сторінок, втиснених у рецензію на Гол. Взявши на увагу таке припущення можна також пояснити, чому саме ця спроба була успішніша: у рецензії Потебня стримується від загальної теорії питання мова/народність, зосередившись виключно на проблематиці українській.³

Суперечності, притаманні теорії мови національної спільноти,

що їх знаходимо в "Мысль и язык", у пізніших творах Потебні набувають ще більшої гостроти й сили в наслідок об'ємнішого лінгвістичного мислення. Вже в ИЗРГ, 2 (1874, двадцять років після "Мысль и язык") головна увага Потебні зосереджена на питаннях значно прагматичніших. (Гумбольдтівська концепція книги "Мысль и язык" певною мірою була застаріла вже 1862 р. Як-не-як, а Гумбольдт виклав свої положення в "Über die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbauens und ihren Einfluss auf die geistige Entwicklung des Menchengeschlechts", 1836, ще в добу пізнього романтизму, і Потебня навіть у "Мысль и язык" де в чому відходить до новіших теорій, посилається скажімо, на куди пізнішу й куди прагматичнішу "Grammatik, Logik und Psychologie", 1855, Г. Штайнтала). Центральним у книзі Потебні 1874 р. стає показ структури і розвитку (складного) предиката від недиференційованості (або недостатньої диференційованості) дієслова-імени до диференційованого і зокрема дієслівного присудка, при чому показується це на матеріалі не однієї, а всіх слов'янських і балтицьких мов, з принагідними екскурсіями до інших індоєвропейських мов.

Сам Потебня порівнював ранню стадію розвитку мови з маллярством без перспективи і бачив "мету" еволюції в опануванні засад перспективного малюнку (див. Харцієв у "Памяти" 77); можна також говорити про розвиток у напрямі до чіткого вияву речення засобом підрядності замість простого зіставлення і/або "нанизування". В ИЗРГ 2 Потебня не відмовляється виразно від концепції унікальності кожної мови, але виняткове багатство зібраного матеріалу й загальна скерованість думки не лишають сумніву, що він перейшов на позицію еволюціонізму і то еволюціонізму, який охоплює, коли й не всі, то досить багато мов. Він перейняв таким чином характеристичний для природничих наук 1860-их років у Російській Імперії (і поза нею) підхід, здебільша пов'язаний з матеріалістичним світоглядом та геть далекий від романтичної філософії Гумбольдта, а також від ... його власної "Мысль и язык". Не випадково сучасники, захоплені широчінню задуму ИЗРГ 2, порівнювали Потебню з Дарвіном, чия "On the Origin of Species by Means of Natural Selection" вийшло 1859 року.

Еволюціонізм ИЗРГ 2 був посилений і посунений далеко вперед в ИЗРГ 3, виданій посмертно 1899 р. Грандіозний задум цієї книги був — через аналізу залишків передісторичного стану в історично засвідчених етапах розвитку слов'янських і балтицьких мов — показати постання частин мови з давнішого недиференційованого стану (реконструйованого Потебнею) на тлі еволюції мислення

(хай цей паралелізм розвитку мислення й мови не завжди був повний чи абсолютний). ИЗРГ 2 і 3 були віхами в розвитку Потебні-мовознавця, як і розвитку слов'янського й загального мовознавства. Уже 1895 р. Шахматов визнав революційний характер цих праць Потебні і впливу, який вони матимуть на (слов'янське) мовознавство в цілому (передруковано в ИЗРГ IV, 2, 363д). Справді, цей вплив був такої глибини, що можна говорити про дві епохи лінгвістичної думки, перед публікацією праць Потебні і після того.

Для теорії Потебні про мову/народність і пов'язаних з нею проблем це мав би бути смертельний удар. У лінгво-філософському мисленні Потебні назріла фатальна неузгодженість. Його погляди на питання мови/народности зоставалися романтично-гумбольдтівські, а розум лінгвіста сягнув уперед від цієї *Träumerei*. Співіснування не було можливе, чи прагнув його Потебня, чи ні. Тут причина того, що свої численні спроби дати загальну теорію він ні разу не довів до кінця і за життя їх майже не публікував. Мотиви обережності й розважливості, про які була мова в попередніх розділах, зокрема в розділі 5, могли грати в цій ситуації хібащо другорядну роль. У своїй суті спроби ті були незакінченні, що виключало й публікацію. При такому поясненні об'єднати докупи Потебню — "політолога" і Потебню — історика людської думки та мовлення — річ нездійсненна. Нова метода, багатство зібраного фактичного матеріалу не підкріпляли особистих глибоко відчуваних патріотичних поривів. Філософська концепція Потебні стосовно мови/народности вимагала драстичного перегляду. Чи його вдалося б виконати і чи Потебня був би здатний та охочий за це взятися, якби смерть не настигла його 1891 р., порівнюючи рано, — ми не знаємо й ніколи не знатимемо.

Кінець-кінцем, як згадано раніше, намагання Потебні дати філософську підставу проблемі мова/народність викликані в основному його більше чи менше гострою реакцією на становище української мови й українців у Російській Імперії. Криза 1863-64 рр. зробила його почуття особливо вразливими. (Знову вертаємося до біографії). Втрата трьох братів, низькочолі наклепницькі напади преси в Росії й Австрії, брутальне поводження з ним поліції в обох державах, — все це змушувало шукати якусь продоховину. Звідси відразу до всіх і всяких урядових чинників, звідси самотність у провінційному Харкові і за робітним столом. Було в Потебні два сини. Назвали їх Олександром та Андрієм. На спомин про молодших братів Потебні-батька? А якби ще родилися хлопці, називали б їх далі Миколою, Петром? Може його переслідували

спомини дитинства, проведеного на батьківському хуторі чи хуторі бабусі? Психологічно, прагнення дати загальну теорію мови/народности мусіло бути ще одним викликом режимові, що зруйнував його родину, а тепер руйнував його народ. Теорія мусіла б стати ще одним влучним випадом Потебні в його двобій з Російською Імперією. Потебня зазнав невдачі; у вибрану форму теорія не могла вкластися. Всі чорнові варіанти нарисів з питання мова/народність свідчать про поразку, з людського погляду зрозумілу й глибоко болючу.

Після довгих літ відсутности 1845 року Шевченко повернувся на Україну. Господарська й духовна руїна, яку він там побачив, доводила його до розпуки. Свій настрій поет вилив у мало не гістичну строфу:

І тепер я розбитее
Серце ядом гою,
І не плачу й не співаю,
А вию совою.

(Три літа)

Потебня не був поетом, йому не годилося вити. Він був учений. Своїй драмі він мусів протиставити теорію. І не зміг.

Шевченкові рядки — хай вони стануть епіграфом до цього розділу. В кінці, не на початку.

9. Постскрипtum: про відмикачки.

Grau, teurer Freund, ist alle Theorie,
Und grün des Lebens goldner Baum.
Гете "Фавст", I

Негативно оцінюючи "Очерк звуковой истории малорусского наречия" Житецького, Потебня закидав авторові нахил до поспішних узагальнень, інакше кажучи, віру в те, що бажане. Він писав: "Именно то, что у автора фонетика является как бы зданием, в коем все дверные замки отмыкаются одною отмычкою, или такою сетью, в которой от одной распущенной петли развязываются все остальные, именно это заставляет усомниться, что то "значение", которое автор придает своему материалу, есть "настоящее" (Отчет о присуждении... 20, 767).

Це написано (опубліковано) 1878 року. А дванадцять літ перед цим те саме (тільки значно гострішим тоном) закидалося Петербні.

На підставі тих закидів Харківський університет відхилив працю Потебні, подану на здобуття докторського ступеня. Епізод згадано (розділ 6) при наświetленні відносин Потебні з Лавровським. Тепер варт приглянутися уважніше до критики Лавровського, тут відсторонивши особистий момент. Текст рецензії Лавровського надрукував 1927 р. Айзеншток (169). Найголовніше сходило ось на що: "А как факультет встречает вообще в данной диссертации отсутствие строгого критического отношения к предмету, как в общих заключениях, так и в объяснении частных фактов, недостаток строгой научности и отчетливой логичности в выводах, вследствие чего последние представляются больше плодом субъективных догадок и предположений, которые обыкновенно однако же ставятся в основу дальнейших выводов и заключений, нередко превратное толкование некоторых определенных фактов, с целью подтвердить ими теоретически придуманную идею, никогда им не принадлежавшую, какой и быть в них не может, все это придает основным положениям диссертации характер случайности, личного воззрения автора, иногда близкого к произволу, и ни в каком случае не дает права принять их в науку, как положения объективно доказанные", — такої нищівної критики Потебня ні перед, ні після не зазнавав.

Зауваження Лавровського не стосуються ИЗРГ I-2, праці, писаної в наступні роки, а надрукованої 1874-го. Захист докторської дисертації на її основі пройшов блискуче, Петербурзька Академія присудила авторові високу нагороду — повну Ломоносовську премію. А проте, варто застановитися над питанням, чи ця праця Потебні вільна від хиб, на які вказував Лавровський. Адже її теж можна розцінювати як писану *à thèse*: "вербалізація" речення замість номінальних або невизначених конструкцій, синтаксична перспектива замість браку її, частини мови, здатні до мутацій...

Можна тут пригадати, що на Україні навіть найпрогресивніші люди сприймали узагальнення Потебні з певним застереженням. В лінгвістиці це не так помітно, бо ніхто не дорівнював йому в прецизійності, багатстві використаного матеріалу та дивовижній здатності в'язати розрізнені факти в цілість. Але фолкльористичні праці Потебні оцінювано переважно стримано, обережно. Франко в "Нові пісні про Україну" (1888) дорікав Потебні за нахил до символістичної інтерпретації фолкльору, за те, що він "трохи перебільшує обсяг символізму в українських і загалом слов'янських піснях народних" (27, 190). Драгоманов у "Чудацьких думках про українську національну справу" (1891) хоч і визнає за Потебнею перше місце між українськими вченими, проте дивується, чому Потебня "майже

ніколи не виходить за границі матеріялу слов'янського" та згадує як взірець "широко-порівнавчі праці Ол. Веселовського" (2, 342д). Такою була, властиво, і Франкова порада (Франко 27, 189). Ні Франко, ні Драгоманов не осягнули розмаху уяви Потебні, глибини його проникнення в суть речей.

Кардинальна різниця наукових метод Житецького й Потебні виявляється в способі доходити загальних висновків. Житецький надто часто допускався поспіху й поверховности. Скажімо, помітивши, що в українській мові три праслов'янські голосні (*ǫ* і, в певних позиціях, *e* і *o*) перейшли в *i* (*хліб, ніч, кіт*), Житецький міг твердити, що в українській мові скрізь помітне тяжіння до *i*, навіть — що це притаманна риса мови, і на цій "підставі" пояснювати інші явища історичного розвитку. При цьому забувалося, що в мові теж існували протилежні тенденції, найзначиміша з них — втрата первісного *i*, перехід його в *u* (*милий*). В "узагальненнях" такого типу з нагромаджених даних висмикують окремі, часом випадкові, факти, зводять їх у правило і потім уживають те правило як відмикачку.

Потебня також намагався, коли можливо, дати узагальнення (свої відмикачки), але робив це украй обережно, збираючи масу матеріялу і "за", і "проти" пропонованого пояснення та, що найважливіше, вишукуючи зв'язки з явищами в інших ділянках, як правило, в процесах зміни людської ментальности. Одна з причин, чому для Потебні були несприйнятні такі міграційні теорії, як теорія Веселовського, криється в тому, що ті теорії не враховували елемент внутрішньої мотивації, допускали довільне зіставлення фактів. Потебня волів дивитися глибше, відкривати внутрішні логічні, психологічні, структуральні і т.п. мотивації лінгвістичних змін, що гармоніювало з його загальною концепцією мови. Його дуже цікавили питання генези. Скрупульозно вивчаючи явища сьогодні, він умів розгледіти минуле, часто видиме лише пильному оку. І ніколи він (за винятком кількох сторінок у ранніх творах) не переступав межу, яка відділяє речі, що існують, хоча й не явні, від речей суто спекулятивних. Його відмикачки відчиняли багато дверей, та далеко не всі.

З цього погляду можна порівняти Потебню і — як не дивно — його власного учня Василя Харцієва. Харцієв, як уже сказано, був найлюбяльшим, щиро захопленим послідовником Потебні. Він відіграв головну роль в поширенні ідей і праць ученого. Завдяки йому опубліковано чимало тяжко складних рукописів з архіву вчителя. Але на відміну від Потебні він не мав здібности

стосувати потєбнівські "відмикачки", тобто вдаватися до узагальнень, що висвітлили б темні місця, ані не мав він дару спинятися на критичній межі. Обмежуся на двох прикладах.

У спогадах Харцієва про Потєбню, написаних і надрукованих 1892 року, заледве кілька місяців по смерті вченого, в заключних рядках про заповіді Потєбні є фраза: виклади Потєбні вели "слухателя к убеждению, что все идет вперед, развивается, крепнет" (Харцієв 1892, 375). Однак, годі уявити, щоб сам учений прорікав такі трюїзми, почерпнуті з кодексу оптимістичних вірувань, типових для "матеріалізму" кінця ХІХ століття.

Другий приклад потребує історичної довідки. В середині 20-х років деяких українських учених вразила стаття Віктора Петрова "Потєбня і Льотце" (1924). Харцієв відгукнувся на неї заміткою "Потєбня й лапки" (1925). Петров відповів йому в "До питання про Потєбню й Льотце" (1926). Назовні дискусія точилася начебто в рямцях юридичного аспекту. Петров висловив думку, що декотрі місця в "Мысль и язык" узято з Льотце, але подано без лапок, тим самим натякаючи на плягіят. Петров — з його нахилом і любов'ю до *succès de scandale*, можливо, свідомо хотів шокувати. По суті однак, його спровокувало виступити в пресі твердження Харцієва (Харцієв редагував видання й написав супровідні завваги), що в "Мысль и язык" Потєбня порушив питання загального походження мови і майже його розв'язав (чого Потєбня ніколи не робив і не намагався робити). Петров хоче заперечити приписувані Потєбні такі наміри, перекладаючи відповідальність на Льотце, і пробує довести, що для Потєбні це питання стоїть, з усього видно, поза межею досяжного в науці, отже не повинно відтягати уваги серйозного вченого. Харцієв був нездатний збагнути таке просте самообмеження. Він заледве чи зрозумів цей момент у статті Петрова. Справді, ще 1899 року він накидав Потєбні невластиві аспірації. Він писав тоді, "що Потєбня показав *"откуда и куда идет человечество в одном из представителей его, русском народе"*. (В. Харцієв, "Новый труд по истории языка и мысли А. А. Потєбни", 1899. Передруковано в ИЗРГ IV, 2, 1977, звідки й цитата, ст. 379). Чи треба казати, що в дискусії Петров проти Харцієва насмішкуватий, скептичний Петров розумів Потєбню краще, аніж старанний послідовник, що силкувався прикласти відмикачку Потєбні до дверей, які нею не відчинялися?

Уява Потєбні могла злітати і ширяти високо, теорії його були сміливі, але сам він завжди міцно стояв на ґрунті реальності. Конфлікт з Лавровським — хоч яким болючим він був — допоміг

Потебні "від-гумбольдтизуватися" настільки, наскільки це відповідало його нахилам. Так, Потебня ніколи не зрікався відмикачок, навіть на схилі життя — жадна осяжна теорія без них не обходиться, Лавровський мав певні підстави для докорів, але Потебня користувався відмикачками майстерно, не так, як Житецький, чи Харцієв, чи ще багато хто.

Вклад Потебні у загальну і слов'янську лінгвістику — внесок світового маштабу. Теорія мови/народности (в іншій термінології — мовного середовища) не є найтривкіший камінь у зведеній будові, хоч почуття, що за нею стояли, були ширі та, можливо, навіть, конечні для національного відродження України. Якщо ця частка спадщини Потебні може претендувати на міжнародне визнання, то лише посередньо, як один з засобів повернення України в лоно модерних цивілізованих народів. Адже й менш виправдані теорії можуть зіграти в історичному процесі позитивну роль.

Нью-Йорк, 24 травня 1991

ПРИМІТКИ

1. Праці Ворфа рясніють твердженнями такого характеру. Обмежуся на двох прикладах. "Поняття «часу» й «матерії» для людей (у різних кінцях світу) не зводиться до в суті своїй однакового досвіду, а залежить від мови чи мов, при допомозі яких досвід набуто" ("The Relation of Habitual Thought and Behavior to Language 1939); "Те, що ми називаємо «науковою думкою», є спеціалізація мов західного індоєвропейського типу" ("Language, Mind and Reality" 1941) (Whorf 158, 246).

2. Вибрані навмання примовки засвідчують велику узгодженість між букварем Потебні й збіркою Номиса: виріс, а ума не виніс — 4 = Номис 6355д; сіре сукно лізе в вікно — 5 = Номис 41; їду, їду — ні коліс, ні сліду — 5 = Номис 435; не їв — зомлів, наївся — звалився — 4 = Номис 12156; у Києві дрова рубають, а на увесь мир тріски летять — 6 = Номис 11; лягла Гася, простяглася — 7 = Номис 458 та ін. Що Потебня був обізнаний з Номисом, видно з його зауважень про наголос — див. Франчук в його "Ударение", 1973, ст. 12. Буквар Потебні зберігся в рукописі і був опублікований В. Гавришем (Гнилосировим) в "Київской старине" 1899, 8.

3. Якщо прийняти це припущення, то мотиви розсудливої обережності в наслідок лихих пригод політичного характеру, докладно описаних у розділі 2, втрачають свою вирішальну силу, а, можливо, стають і зовсім недоречні.

4. Про взаємини Потебні з Веселовським див. Пресняков, 130.

Авторизований переклад
з англійської
Оксани Соловей

ЦИТОВАНА ЛІТЕРАТУРА

- Я. Айзеншток. К биографии А. А. Потебни. Бюлетень Редакційного комітету для видання творів О. П. Потебні, 1. Харків 1922.
- Я. Айзеншток. З листування О. О. Потебні. Україна, 1927, 1-2.
- Х. Д. Алчевская. Передуманное и пережитое. Дневники, письма, воспоминания. Москва 1912.
- А. Будилович. Александр Афанасьевич Потебня. Славянское обозрение, 1892, 1. Гол. Див. А. Потебня, Гол.
- А. Горнфельд. О лекциях А. А. Потебни. Див. Памяті.
- М. П. Драгоманов. Чудацькі думки про українську національну справу. Літературно-публіцистичні праці в двох томах, 2. Київ, 1970.
- І. Житецький. О. О. Потебня і Харківська Громада в 1861-63 рр. За сто літ, 1, 1927.
- ИЗРГ = Из записок по русской грамматике. Див. А. Потебня, ИЗРГ.
- ИЗТС = Из записок по теории словесности. Див. А. Потебня, ИЗТС.
- Ольга Косач-Кривинюк. Леся Українка. Хронологія життя і творчості. Нью-Йорк, 1970.
- В. Ламанский. Из статьи. Див. Памяті.
- В. Ламанский. Отзыв об этнографических и лингвистических трудах профессора А. А. Потебни. ИЗРГ, IV, 2, 1977.
- О. А. Лаптева. Письма В. Ягича к А. А. Потебне. Вопросы языкознания, 1960, 2. Олдржих Лешка. Материалы для биографии А. А. Потебни. Slavia, 45, 1, 1976.
- Б. М. Ляпунов. Воспоминания о А. А. Потебне. ИЗРГ, IV, 2. Москва, 1977.
- Повний варіант у Памяті.
- М. Номис. Українські приказки, прислів'я і таке інше. Петербург, 1861.
- Д. Н. Овсянико-Куликовский. Воспоминания. Петербург 1923.
- ООП — Академія Наук УРСР. Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні. Олександр Опанасович Потебня. Ювілейний збірник до 125-річчя з дня народження. Київ 1962.
- Памяті — Памяті Александра Афанасьевича Потебни. Харків 1892.
- В. Петров. Потебня й Лотце. Записки історично-філологічного відділу ВУАН, 4. Київ 1924.
- В. Петров. До питання про Потебню й Лотце. Записки історично-філологічного відділу ВУАН, 9, Київ, 1926.
- П. М. Попов. До характеристики наукової діяльності О. О. Потебні. Радянське літературознавство, 7-8, Київ, 1947.
- А. Потебня. Букварь = Руководство к обучению грамоте, составленное для малорусских воскресных школ А. А. Потебней. Ред. В. Гавриш. Киевская старина, 1899. 8 (Приложение).
- А. Потебня. Заметки по исторической грамматике русского языка. Журнал Министерства народного просвещения, 169, X. 1873.
- А. Потебня. Из записок по русской грамматике, 1-2, Москва, 1958; 3, Москва, 1968; IV, 1 — Москва, 1985; IV, 2. Москва, 1977.
- А. Потебня. Из записок по теории словесности. Харків, 1905.
- А. Потебня, Гол. — Народные песни Галицкой и Угорской Руси. Рецензия. Отчет о двадцать втором присуждении наград графа Уварова. Записки Импер. Академии наук 37, 4. Петербург 1880.
- А. Потебня. Мысль и язык³. Харків, 1913.
- А. Потебня. О национализме. Див. А. Потебня. Мысль и язык.
- А. Потебня. О полногласии. У книзі "Два исследования о звуках русского языка". Воронеж, 1866.

- А. Потебня. Общий литературный язык и местные наречия. У книзі "ООП".
- А. Потебня. Отзыв о сочинении А. Соболевского, Очерки из истории русского языка. — Известия отделения русского языка и словесности Имп. Академии наук, 1, 3/4, 1896.
- А. Потебня. Разбор сочинения П. Житецкого, Очерк звуковой истории малорусского наречия. Отчет о двадцатом присуждении наград графа Уварова. Записки Имп. Академии наук, 33, 1878.
- А. Потебня. Ударение, ред. В. Франчук. Київ 1973.
- А. Потебня. Эстетика и поэтика. Ред. И. Иваньо и А. Колодная. Москва, 1976.
- А. Потебня. Язык и народность. Див. А. Потебня, Мысль и язык.
- О. П. Пресняков. А. А. Потебня и русское литературоведение конца XIX — начала XX века. Саратов, 1978.
- В. Сімович. Українське мовознавство, 1-2. Ред. Юрій Шевельов. Оттава, 1981, 1984.
- К. Студинський. До історії взаємин Галичини з Україною. Україна, 1928, 2.
- Н. С(умцов). По поводу тридцатилетия служебной деятельности А. А. Потебни. Киевская старина, 28, 1887.
- Н. Сумцов. Спогади й замітки про Потебню. Бюлетень Редакційного комітету для видання творів О. П. Потебні, 1. Харків, 1922.
- І. Франко. Нові праці про Україну. Зібрання творів у п'ятидесяти томах, 27. Київ, 1980.
- В. Ю Франчук. Олександр Опанасович Потебня. Київ, 1975.
- В. Ю. Франчук. Листування І. О. Бодуена де Куртене та О. О. Потебні. Мовознавство, 1979, 6.
- В. Ю. Франчук. Олександр Опанасович Потебня. Київ, 1985.
- М. Е. Халанский. Памяти А. А. Потебни. Памяти.
- М. Халанский. Материалы для биографии А. А. Потебни. Сборник Харьковского историко-филологического общества, 18, 1909.
- В. И. Харциев. Воспоминания об Александре Афанасьевиче Потебне. Славянское обозрение, 1892, 2.
- В. І. Харцієв. Потебня і лапки. Червоний шлях, 1925, 5.
- К. Чехович. Олександр Потебня. Український мислитель-лінгвіст. Варшава, 1931.
- А. Шахматов. Записка во второе отделение Академии наук по поводу издания третьего тома труда А. А. Потебни, Из записок по русской грамматике, ИЗРГ IV, 2.
- ЯН — Язык и народность. Див. А. Потебня, Язык и народность.
- И. В. Ягич. История славянской филологии. Петербург, 1910.
- V. Jagić. A. Potebnja. Aus den Memoiren über die russische Grammatik. ИЗРГ, 4, 2, Москва, 1977.
- V. Jagić. Spomeni mojega života, 11. Београд, 1934.
- B. L. Whorf. Language, Thought, and Reality. Ed. J. V. Carroll. Massachusetts Institute of Technology, Нью-Йорк — Лондон, 1956.

Примітка. Пропонована тут вступна стаття Юрія Шевельова становить собою поширений варіант доповіді "Олександр Потебня. Спроба реконструкції цілісного образу", виголошеної на двох конференціях з нагоди століття з дня смерті Потебні: в Лондонському університеті 3 жовтня і в Харківському університеті 24 жовтня 1991 року. Написана спершу по-англійськи, стаття була перекладена на українську мову Оксаною Соловей.

Олександр Потебня

Мова

Національність

Денаціоналізація

АВТОБИОГРАФИЯ АЛЕКСАНДРА ПОТЕБНИ

По происхождению с отцовской и материнской стороны я принадлежу к тому меньшинству Малороссийского козачества, которое в течение XVIII века получило права Российского дворянства. Если не ошибаюсь, мои однофамильцы и очень дальние родственники остаются до ныне в сословии Малороссийских козаков, особенности которого по освобождении крестьян почти сгладились. Моя фамилия есть прозвище одного из предков, полученное им, по всей вероятности, среди военных людей (см. мое соч. К ист. звуков IV, 19).²⁰⁾ Родился я в наследственном хуторе на речке Мánеве, в Роменском уезде полтавской губернии, 1 Сент. 1835 г. В раннем детстве подолгу жил на другом хуторе, близ козачьего села Перекоповки, откуда родом мой отец, в доме своей бабки по матери, где в то время говорили по Малороссийски. Так как в то время ближайšie к Ромну гимназии были в Полтаве, Харькове и Киеве, и учиться ближе было негде, то родители согласились отдать меня на воспитание бездетному дяде по матери А. И. Маркову, бывшему тогда и до смерти старшим учителем Русс. яз. и словесности в Радомской гимназии, в тогдашнем Царстве Польском.

Девятилетнему пребыванию в доме дяди я обязан между прочим знанием Польского языка и ранним знакомством с немецким. По окончании гимназии в 1851 г. я поступил в Харьковский университет, потому что в нем кончили курс три мои дяди по матери, на юридический факультет, не по влечению, а потому, что на этом факультете был в 30-х годах мой дядя А. И. В Харькове, который был тогда городом более Малороссийским, чем теперь, я освежил впечатления своего детства и перечел почти все, что было тогда на Малорусском языке и по истории Малороссии. По собственному побуждению и под влиянием Мих. Вас. Неговского, тогда студента медич. ф., усердного и счастливого собирателя произведений Малорусской народной словесности (см. Кулиша Записки о южн. Руси, I, 19),²¹⁾ имевшего полезное влияние в кружке студентов-украинофилов, я в 1852 г. перешел на Историко-филологический факультет и затем был принят в корпус казенно-коштных студентов. Русскую Словесность я слушал у Н. Тр. Костыря (очень мало, так как он вскоре умер) и А. Л. Метлинского, издателя ценного и для нынешнего времени сборника «Нар. южнорусс. песни», Киев 1854; славянские наречия у П. А. Лавровского, Русскую Историю у А. П. Зернина, педагогику и потом Русскую Словесность у Н. А. Лавровского. Из них в живых остался только последний, которому заглазно жму руку. Я окончил курс в 1856 г. с правом на степень кандидата, в которой вскоре и утвержден по представлении диссертации (не напечатанной и не имеющей интереса после вышедшего в свет соч. Костомарова)²²⁾

²⁰⁾ Как пишет Потебня, слово *потєбня* — является вариантом слова *тебєнєк*, мн. ч. *тебєнєкї* — значит «кожаные лопасти по бокам козачьего седла, подвешенные на пряжках, нередко тисненые». Слово татарского происхождения (*К истории звуков русского языка, IV. Этимологические и другие заметки*, Варшава 1883, 49).

²¹⁾ Неговский умер рано. Помнится, что рукописный сборник Неговского был толщиною с аршин in fol. Сомневаюсь, чтобы весь он достался позднейшим собирателям и издателям. Также неизвестна участь Материалов, бывших в руках А. Л. Метлинского после 1854 г., где была и моя частица. (Примечание Потебни.)

²²⁾ Повидимому, имеется в виду монография «Богдан Хмельницкий».

«Первые годы войн Хмельницкого». Будучи в том же году определен на службу, именно надзирателем при пансионе 1-й Харьковской гимназии я, по совету П. А. Лавровского, воспользовался первою возможностью для того, чтобы, отказавшись от жалованья и исполнения обязанностей, готовился к экзамену на степень магистра Славянской Словесности. Выдержав этот экзамен, я по рекомендации того же П. А. Л. и ходатайству факультета прикомандирован к Университету, что дало мне возможность в начале 1860 г. защитить магистерскую диссертацию (см. ниже 1.). 22 Июня 1860 я назначен адъюнктом, а, по введении нового устава, 28 сент. 1863 переименован в доцента по кафедре Русской Словесности. В 1867 я, в числе первых после долгого промежутка был отправлен на счет Министерства Н. Пр. за границу на два года, но по собственному желанию, пробыл только год. Между прочим в Берлине слушал санскрит у Вебера. По возвращении был доцентом, по защите докторской диссертации (см. ниже 11.) — с 5 дек. 1874 экстраординарным и с 15 мая 1875 ординарным профессором по Каф. Русской Словесности.

Упомяну еще ради благодарного воспоминания о двух покойниках, что 12 окт. 1865 г. я был избран действ. членом Московского Археологич. Общества, по рекомендации А. А. Котляревского, с которым я лично не был знаком ни тогда, ни после; 29 дек. 1875 избран членом-корреспондентом Имп. Академии Наук, по представлении И. И. Срезневского. С последним я говорил раз несколько часов под ряд у него в Петербурге, осенью 1862 г. и раза два в Москве, во время 1-го археологического съезда. Несмотря на малое личное знакомство, он, я думаю, с первого свидания был постоянно расположен ко мне, между прочим, потому что смотрел на меня как, так сказать, на внука по Славянской филологии. «Нехай ёму земля пером!»

Обстоятельствами моей жизни условлено то, что при научных моих занятиях исходною точкою моею, иногда заметною, иногда незаметною для других, был Малорусский язык и Малорусская народная словесность. Если бы эта исходная точка и связанное с нею чувство не были мне даны и если бы я вырос вне связи с преданием, то, мне кажется, едва ли я стал бы заниматься наукою.

Олександр Потебня. Фото 1863 р.

АСПЕКТЫ КУЛЬТУРНОЙ И ПОЛИТИЧЕСКОЙ ПРОГРАММЫ ПОТРЕБНИ В НАЧАЛЕ ШЕСТИДЕСЯТЫХ ГОДОВ

ТРИ ПИСЬМА К ИВАНУ БЕЛИКОВУ

1

Какъ вообще должна быть связь между явлениями общественной жизни, такъ вѣроятно есть она и въ томъ, что человекъ, мало сознающій свою связь съ народомъ и обществомъ, не сознаетъ и своей связи съ университетомъ, который, если не есть, то, кажется, долженъ бы быть микрокосмомъ общества, (разумѣется съ извѣстными ограниченіями). Университетъ прикрѣпленъ къ почвѣ, и поэтому лжекосмополитъ (истинныхъ нѣтъ на свѣтѣ), который считаетъ себя гражданиномъ только вселенной, не будетъ себя считать прикрѣпленнымъ къ университету.

Признаться и некосмополиту слѣдуетъ идеализировать образъ извѣстнаго университета, т. е. видѣть его въ свѣтѣ будущаго, а не настоящаго, чтобы чувствовать свою связь съ нимъ. Въ сущности это требованіе совершенно практично. Оно исполняется кой въ чемъ. Напримѣръ, порядочный человекъ можетъ сознавать многія преимущества чужого народа передъ своимъ, но когда придется подвести итогъ и сказать, что чужой народъ вообще лучше своего, онъ откажется отъ логическаго вывода, потому что не только знаетъ исчислимыя признаки своего народа, но и живетъ его надеждами, чувствуетъ въ себѣ его будущее. Это похоже на то, что человекъ желаетъ себѣ ума, красоты другого, но стать виоллѣ этимъ другимъ, вымѣнять свое я на чужое не хочетъ.

Я думаю каждый изъ русскихъ университетовъ, самъ того не зная, отражаетъ въ себѣ особенности своего края. Мы, харьковцы, не замѣчаемъ своей оригинальности до тѣхъ поръ, пока видимъ только себя. Но не только издали, даже на мѣстѣ нельзя не замѣтить очень характеристичной разобщенности студентовъ между собою и профессорами. Первая условливаетъ вторую. Въ Казани, напр., между студентами есть

связь, и потому они являются сплюсн и съ бою берутъ связь съ профессорами. Профессора почти такіе же, какъ у насъ, если не хуже, а между тѣмъ (какъ говоритъ одинъ юный казанскій докторъ, съ которымъ я здѣсь познакомился) вѣтъ ни одного, у котораго бы не было своего студенческаго кружка. Казанскіе студенты, какъ вамъ м. б. извѣстно, прогоняють профессоровъ, дѣлають имъ замѣчанія (въ родѣ слѣдующаго: «не пейте (яма, отч.), не negligируйте клинкою, а то мы принуждены будемъ и пр.), имѣють вліяніе на выборы. Мой казанскій докторъ, разсуждая объ отношеніяхъ профессоровъ къ студамъ, высказалъ между прочимъ, что «профессоръ—покорный слуга студентовъ» (это примѣненная къ университету теорія *уничтоженія* сословныхъ отличій, которая на практикѣ можетъ окончиться не уничтоженіемъ, а измѣненіемъ относительнаго положенія сословій; въ нашемъ случаѣ, если студентъ, оставаясь студентомъ, захочетъ быть наставникомъ профессора, то профессоръ станетъ чѣмъ-то въ родѣ студента, только похуже). Я, въ отвѣтъ на это, неосторожно назвалъ студентовъ студентшками и сказалъ, что ничѣмъ покорнымъ слугою быть не намѣренъ. И въ самомъ дѣлѣ, не желалъ бы я нашему университету ничьего, ни студентскаго, ни профессорскаго деспотизма. Я, какъ студентъ, не могъ бы уважать профессора, который бы былъ мнѣ покорнымъ слугою. Нужно быть скотиною и чувствовать свою научную и нравственную слабость, чтобы стараться выѣзжать на угожденіи прихотямъ толпы. Но съ другой стороны эта толпа имѣетъ свои права, которыя должны быть уважены, если она перестанетъ быть толпою и ставетъ разумнымъ обществомъ.

Я хотѣлъ бы, чтобы въ нашихъ студентахъ развилась мысль, что они больше чѣмъ профессора отвѣчаютъ за будущіе университеты. Больше по слѣд. причинѣ: профессора у насъ набраны Министерствомъ со всѣхъ концовъ земли. Что до нѣмцевъ, то отъ нихъ даже нельзя требовать доброжелательства Русскому университету—удобнѣе вельблюдю пройти сквозь уши иглины, чѣмъ нѣмцу принести пользу Россіи. Изъ русскихъ лучшіе чувствуютъ себя въ Харьковѣ чужими; ихъ мѣсто было бы на родинѣ. Туземцевъ профессоровъ мало, но студентовъ туземцевъ много. Если они признають университетъ за свой, то пусть и заботятся, чтобы со временемъ дѣйствительно стать нашимъ. Какъ заботиться—объ этомъ нужно подумать. Нельзя отвѣчать за результаты, которые могутъ быть не разъ уничтожены стеченіемъ обстоятельствъ; но можно отвѣчать за чистоту и постоянство своихъ намѣреній; поэтому прежде

всего всё́мъ нужно желать добра университету. Потому́ нужно изъ себя готовить профессоровъ, стало быть нужно заниматься. Слышны жалобы на то, что профессора не замѣчаютъ даровитыхъ студентовъ, не заманиваютъ ихъ для науки (извѣстное дѣло, что добраго нужно самому искать). Пусть студенты замѣчаютъ, кто годенъ для кафедръ, пусть такихъ поощряютъ, рекомендуютъ, пусть обязываютъ ихъ сами искать мѣста при университетѣ, и пусть жалуются на профессоровъ тогда, когда всё старанія ихъ будутъ безуспѣшны. Съ другой стороны протестъ товарищей противъ оставленія при университетѣ людей неспособныхъ могъ бы имѣть силу и теперь. Формъ, въ какихъ это должно дѣлаться, опредѣлить заранее нельзя. Можно сказать только, что если студентскіе выборы, будутъ руководиться личностями и т. п., то будутъ побиты. Если мы идемъ противъ закона, то правда должна давать намъ силу. Если не одеть правды, то лучше прикрывать закономъ свое безсиліе.

Мы говорили, что будто бы нашлись въ Харьковѣ люди, готовые дать денегъ для содержанія чело́вѣка, котораго бы студенты выбрали для оставленія при университетѣ. Я этому не вѣрю, по желаю. Прежде чѣмъ заботиться о приобрѣтеніи вліянія, нужно заслужить право на вліяніе; прежде чѣмъ преобразовывать большое общество, нужно преобразовать себя и свое ближайшее маленькое общество. Студенту ближе всего стать самому, положимъ, украинцемъ, потомъ стараться сдѣлать университетъ украинскимъ. Т. обр. онъ сосредоточиваетъ свои силы, а не разбрасываетъ ихъ по сторонамъ. Другія цѣли хороши, но студенту не достижимы. Гоняясь за ними, онъ рекомендуетъ себя представителемъ той части нашего общества, въ которой всякій хочетъ быть выше своего состоянія. Какъ не согласно подобное недовольство съ украинскими стремленіями, можно видѣть изъ того, что такое же самое недовольство приводитъ къ отреченію отъ своей народности: «сапожныхъ дѣлъ *майстеръ* Гайдебуренковъ», не хохоль, стало быть, не мужикъ. Такимъ образомъ только либеральныя студенты обижаются, если имъ указываютъ на мѣстный кругъ дѣятельности студента и говорятъ, что есть круги по-шире (но, замѣчательно, не обижаются тѣмъ, что барышни ихъ больше любятъ, чѣмъ тѣхъ полуправныхъ и полновѣсныхъ гражданъ, которые могли бы дѣйствовать, хотя и не дѣйствуютъ на болѣе широкомъ полѣ).

Что до связи вашей разобщенности съ особенностью края, то ее предполагали уже многіе. Кажется, она есть слѣдствіе того, что мы не сознаемъ своей племенной особенности и вмѣстѣ не признаемъ своего тождества съ окружающею насъ Москвою.

Въ Кіевѣ и украинцы и поляки держатся кучи. (Впрочемъ, поляки—ведѣ, именно, въ силу своего національнаго сознанія). И понятно: есть во имя чего держаться. А у насъ ради чего? Научные интересы не пробуждены, при томъ они связываютъ при существованіи другихъ связей: внѣшней общей опасности нѣтъ; сознаніе своихъ преимуществъ переть остальнымъ обществомъ падаеть; кутежи общей связи не требуютъ, при томъ же и выводятся. Если не спасеть идея національности, которая одна способна пробудить и любовь къ наукѣ и искусству и разумныя гражданскія стремленія, то университетъ осужденъ на продолжительное ничтожество. Разобщенность предполагаетъ въ лицахъ, составляющихъ общество, преобладаніе эгонистичныхъ стремленій. Нечего доказывать дѣйствительности такихъ стремленій въ массѣ нашихъ студентовъ (для примѣра—ходъ тѣхъ предпріятій, которыя требуютъ незначительныхъ, но постоянныхъ пожертвованій трудомъ или временемъ). Слѣдуетъ признать связь съ этой болѣзью университетской молодежи многихъ явленій частью общерусской, частью только малорусской общественной жизни на пр. лучшія силы края отливаютъ на службу въ столицы или въ города, п. ч. тамъ больше даютъ денегъ и тому подобнаго, тамъ больше *удобствъ* жизни, причемъ забывается, что сердце Малороссіи не городъ, а село. На это тему можно писать много. Замѣчу только, что сознаніе народности наоборотъ предполагаетъ пожертвованіе личныя интересовъ въ пользу народа. И такъ отъ нашей ненародности наша разобщенность, эгоизмъ, общественная слабость; стремленіе къ сознанію народности— вмѣстѣ стремленіе къ связи, къ освобожденію себя отъ господства грубыхъ личныя интересовъ, и общественной силѣ, какъ слѣдствіи силы личности. Единственно прочный прогрессъ тотъ, который начинается съ личностей и отъ нихъ расходится кругами, который идетъ изнутри общества.

Если хотимъ связи университета общества, всего народа—прежде всего очистимъ свои сердца и помышленія. Власть, вліяніе, матеріальная сила приложатся сами собою.

2

Здѣсь въ Берлинѣ тоска одиночества, о какомъ я не имѣть понятія на родинѣ. Болѣзненное нравственное и физическое состояніе, которое никакъ не могло быть устранено ни гуляньемъ «подъ липами», ни театромъ.

ни чтеніемъ санскритской грамматики, заставило меня прибѣгнуть къ легкому чтенію (Кстати замѣтить: бібліотекъ для чтенія (Leih-bibliotheken) здѣсь множество, залогъ талеръ, за чтеніе (одну книгу на домъ) ¹/₂ талера въ мѣсяцъ). Первая прочтенная мною книга (Риль «Cultur studien») обратила мою мысль къ Вамъ и нашимъ общимъ обстоятельствамъ. Съ Рилемъ я до сихъ поръ былъ вовсе незнакомъ, даже по извлеченіямъ въ русскихъ журналахъ. Тѣмъ освѣжительнѣе подѣйствовала на меня вывесенная изъ этого чтенія увѣренность, что мы въ своемъ закулкѣ не отгорожены отъ болѣе видной умственной дѣятельности запада, что, когда приспѣетъ время, въ разныхъ головахъ рождаются въ сущности однѣ и тѣже мысли, однимъ словомъ, что путь самообразованія въ народномъ духѣ, о которомъ мы говорили въ Харьковѣ, есть истинный для нашего времени путь, отклоненіе отъ него — болѣзнь русской цивилизаціи.

На этотъ разъ сдѣлаю нѣсколько замѣчаній, вызванныхъ чтеніемъ статьи Риль «Наше (нѣмецк.) музыкальное образованіе» (письма къ одному государственному челоуѣку). Въ послѣднемъ письмѣ Риль говоритъ: я писалъ эти письма къ Вамъ, не музыканту. Вы не музыкантъ, но государственный челоуѣкъ, и сумѣете прочесть глубокую связь бѣдственнаго положенія нашей музыки со всею нашею внутреннею жизнью даже тамъ, гдѣ я на эту связь не указывалъ; вы не играете на фортепяньѣ и не поете романсовъ, но какъ челоуѣкъ со всестороннимъ образованіемъ ясно видите значеніе этого высокаго искусства въ ходѣ нашей цивилизаціи. Пора уже смотрѣть на музыку не съ одной только музыкальной точки зрѣнія. Музыканты ремесленники сами унизили музыку ¹) и ругаютъ диллетантовъ. Между тѣмъ съ давнихъ поръ именно диллетанты писали исторію музыки, они положили основаніе ея эстетикѣ, они вынесли на свѣтъ зарытыя сокровища старинной церковной музыки, они призвали къ жизни музыкальныя общества (Oratorienvereine, Sängerbünde). . . И такъ пусть ругаются музыканты: мы отомстимъ имъ неумнымъ стараніемъ возвысить музыку, не для личной славы, а во славу искусства. Конечно, есть нѣкоторая разница между такими диллетантами, какъ Риль, и нами. Его ухо съ дѣтства привыкло къ сложнымъ формамъ нѣмецкой «классической» музыки; въ молодости онъ образовалъ свой вкусъ упорнымъ изученіемъ старинныхъ музыкальныхъ памятниковъ и т. д. Объ себѣ

¹) Быть можетъ и Вы, подобно мнѣ, замѣтили, что музыканты, съ которыми намъ приходится встрѣчаться, болѣею частью слѣпы. Прим. Пестелли.

намъ и говорить печего. Но одно б. м. приближаетъ насъ къ нему: искра любви къ дѣлу, память о тѣхъ рѣдкихъ мгновеніяхъ, когда родные патрѣвы возвышали насъ надъ низкимъ уровнемъ нашей будничной жизни, желаніе прославить себя не личною славой, а музыкальною славой народа. Для ясности прибавлю, что пзвѣстная доля эгоизма въ этомъ послѣднемъ желаніи есть, но она не устранима, а вполне можетъ быть совмѣщена съ личною скромностью; колбасникъ, «у котораго въ Швабіи свой король есть», можетъ и въ своихъ собственныхъ глазахъ оставаться не болѣе, какъ колбасникомъ.

На вопросъ, зачѣмъ нужно музыкальное образованіе, можно отвѣтить другимъ вопросомъ, зачѣмъ нужна музыка? Неберусь отвѣчать на это удовлетворительно, но не трудно замѣтить слѣдующее: Несомнѣнно, что человѣкъ вездѣ и всегда стремится ставить вѣсь себя (объективировать) исключительно личныя явленія своей жизни и т. д. дѣлать эти явленія *достояніемъ* своей и чужой мысли. То, что происходитъ въ насъ помимо нашего вѣдома, то еще не вполне наше; только *сознанное* можемъ назвать своимъ. Сознавая, т. е. подвергая дѣйствию своей мысли то, что невольно вытекаетъ изъ нашей природы, мы *видоизменяемъ* для себя эти невольныя явленія. Но сознаніе немислимо безъ «объективированія», безъ выраженія вѣшними, чувственными средствами безобразнаго содержанія нашей личной жизни»: поэтому сознаніе измѣняетъ это содержаніе не только для меня лично, но и для другихъ. Безъ сознанія не было бы ни связи между людьми (общества въ обширн. см.), ни движенія впередъ (прогресса, исторіи); жизнь человѣка была бы вѣчнымъ повтореніемъ тѣснаго круга явленій, установленныхъ вѣшними обстоятельствами, т. е. человѣкъ былъ бы скотиною. Сознаніе происходитъ посредствомъ слова и искусства; слѣдовательно музыка—однѣ изъ органовъ, агентовъ, создающихъ исторію. Само собою, въ музыкѣ человѣкъ и народъ сознаетъ не тѣ стороны своей внутренней жизни, что въ наукѣ, поэзіи, живописи и пр., и, что главное, сознаетъ не такъ. Не смотря на это (вѣрнѣе: вслѣдствіе этого) есть тѣсная связь между судьбами музыки съ одной и всѣхъ явленій общественной жизни съ другой стороны. Неправильное музыкальное развитіе или полное отсутствіе музыки въ жизни лица или части народа (весь народъ безъ музыки не мыслимъ) есть болѣзнь сознанія, которая необходимо выразится и во многомъ другомъ. Риль замѣтилъ нравственную порчу сельскаго нѣмецкаго населенія именно въ тѣхъ мѣстахъ, гдѣ уже вовсе не поютъ или гдѣ модная городская музыка вытѣснила народную пѣсню. Нѣтъ нужды указывать

вамъ на соответствующія этому явленію въ жизни Украинскаго народа. (Кстати: важно было бы собрать значительное число фактовъ, характеризующихъ связь музыкальнаго разврата съ нравственнымъ паденіемъ, замѣтнымъ мѣстами въ нашемъ народѣ, и участіе въ этомъ солдатской и городской музыки).

Изъ сказаннаго отчасти видно, въ чемъ состоитъ правильность или не правильность музыкальнаго развитія народа. Въ голосѣ пѣсни, въ музыкѣ вообще сознаются ничѣмъ другимъ невыразимыя стороны нашей жизни. Если эти стороны дѣйствительно наши и если *онѣ* именно выражены въ пѣснѣ, то пѣсня намъ необходима, составляетъ часть насъ самихъ. Но если звуки высказываютъ ¹⁾ не наши чувства, или если въ насъ «по грѣхамъ» нѣтъ такихъ чувствъ, которыя требуютъ художественнаго выраженія, а мы поемъ, то очевидно пѣсня идетъ не отъ сердца: состояніе подобное тому, когда говоримъ безъ мысли или не то, что думаемъ. Наши высшіе классы въ музыкѣ говорятъ постоянно безъ мысли или не то, что думаютъ. Всѣ наши концерты, послѣ которыхъ остается въ головѣ только легкій дымокъ, всѣ эти домашнія музыкальныя упражненія дѣвицъ, доводящія до того, что музыка совсѣмъ бросается по выходѣ замужъ, служатъ прямыми доказательствами болѣзни общества. Напротивъ наши сѣлине, гдѣ еще нетронуты идущею сверху цивилизаціей, поютъ правду, а не ложь. За доказательствами обратитесь къ Жемчужникову (Зап. о юж. Р., Основа) и къ своей памяти. «Здорово (въ музык. отнош. и въ друг.) то, что истинно и не поддѣльно. Пѣсня, коей форма и мысль выросли въ самомъ народѣ, которая выражаетъ только то, что извѣстная часть народа чувствуетъ, понимаетъ, призвана и принуждена высказать въ звукахъ, есть всегда истинная и здоровая пѣсня. Она можетъ быть бѣдна и неправильна въ эстетическомъ отношеніи, но тѣмъ не менѣе она—здоровая и истинная пѣсня, т. е. есть дурная (въ художеств. отн.), но здоровая музыка, но, конечно, не на оборотъ (Риль). Относительно послѣдняго—сильнѣйшее сомнѣніе: всякая музыка непонятная для насъ тѣмъ самымъ вредна. Такъ, перво-класснику вредно слушать курсъ философіи, хотя, конечно, полезно стремиться къ возможности разумно слушать этотъ курсъ въ университетѣ.

И такъ народная пѣсня, которая должна лежать въ основѣ музыкальнаго образованія, *можетъ* быть не замѣчательна въ художественномъ

¹⁾ По народному вѣковому взгляду звуки *говорятъ*: «струна струні тако промовляє».

отношеніи: но въ дѣйствительности это довольно рѣдкій случай, по крайней мѣрѣ, тамъ, гдѣ (какъ у насъ) личность первоначальнаго творца стирается совершенно и творцомъ является весь народъ. О нѣмецкой народной пѣснѣ Риль говоритъ, что ею именно обновлено, отъ нея «помолодѣло» искусство въ классическихъ созданіяхъ Гайдна и Моцарта, что и послѣ Бетховена она была источникомъ того чистаго классическаго вдохновенія, которое выразилось во многихъ пѣсняхъ Шуберта, Мендельсона и др. (Хочу привести два слова Риль о славянской пѣснѣ, и потому сдѣлаю слѣдующее отступленіе: Наши западники, тѣ, которымъ русская пѣсня нравится потому, что напоминаетъ испанскій романсъ (кто его знаетъ, какая уже это была русская пѣсня), воображаютъ, что Европа простираетъ къ намъ такія же дружескія объятія, какъ они Европѣ; они уѣрены, что только помутившимся головамъ славянофиловъ кажется, будто нѣмцы недружелюбно смотрятъ на славянъ. Но, къ сожалѣнію, кажется, правъ полякъ, который говоритъ: «róki świat światem nie będzie Niemiec Polakowi bratem и на оборотъ: «Polak Niemcowi». Сужденія иностранцевъ были бы проникнуты большимъ уваженіемъ къ намъ, если бы межъ нами не расплодилось столько обезьянъ. Здѣшній доцентъ Штейнталь готовъ отдать преимущество китайцамъ передъ славянами, п. ч. у китайцевъ есть хоть какаянибудь своя цивилизація, а мы все заграничей ума набираемся.

Не знаю, извѣстно ли изъ русскихъ газетъ о причинѣ позорнаго изгнанія Андрея Замойскаго. На всякій случай скажу, что причина эта заключается въ письменномъ заявленіи требованій польскаго народа, сдѣланномъ въ домѣ и подъ предсѣдательствомъ Андрея Замойскаго шляхтою, членами бывшаго Агрономическаго общества. Въ этомъ заявленіи, сколько помню, говорится, что Поляки «любятъ свое отечество въ тѣхъ его (географич.) предѣлахъ, какія ему назначены Провидѣніемъ и исторіею, что дѣлать и дробить своей любви не могутъ, и что поэтому не успокоятся до тѣхъ поръ, пока не будутъ возстановлены границы Польши, существовавшія до перваго раздѣла». Дѣло, какъ видите, идетъ главнымъ образомъ о присоединеніи къ Коронѣ нашихъ кровныхъ, заселенныхъ нашими хлѣборобами и бѣлорусскихъ земель. До Познани еще далеко. Сегодня читаю въ Краковскомъ «Часѣ» и Львовской Народной газетѣ, что Подольская шляхта, «пользуясь правомъ, предоставленнымъ дворянству законами Имперіи», собравшись въ Каменецъ на выборъ (10 или 12 сент.) подписала (отъ 200 до 300 чел.) и, несмотря на угрозы губернатора, передала ему адресъ на имя Государя, гдѣ говорится при-

Удивительно тоже, что и в первом, не поданном: «Русь, добровольно и торжественно соединившаяся с Польшею на Люблинскомъ сеймѣ, въ теченіе вѣковъ развивалась въ формахъ польской цивилизаціи; императорское чиновничье управленіе не удовлетворяетъ нуждамъ края; поэтому административное соединеніе западныхъ губерній съ Царствомъ Польскимъ необходимо для свободнаго развитія какъ Польской такъ и русинской (се б-то нашей) народности. Польская нація (т. е. шляхта) отказалась отъ своихъ предрасудковъ. Традиціонное стремленіе поляковъ къ расширенію и уравнию правъ сословіи, съ одной стороны, дѣятельное участіе шляхты въ рѣшеніи крестьянскаго вопроса съ другой—ручается, что по возстановленіи границъ Польши, гражданамъ ея будетъ обезпечено какъ сословное, такъ народное и религиозное равенство». Выраженій не помню, но смыслъ такой. Еще одно подобное извѣстіе. Варшавскій галичій комитетъ печатаетъ въ Колоколь воззваніе такого содержанія. «Польша, Литва и Русь, какъ пали вмѣстѣ, такъ и къ освобожденію должны идти рука объ руку. Споры о границахъ должны быть пока оставлены. По освобожденіи Польши они будутъ рѣшены поголовною подачею голосовъ. Отказаться отъ забранныхъ земель, не спросивши ихъ собственнаго мнѣнія, значило бы дѣйствовать противъ себя». И такъ спрашиваютъ нашего мнѣнія, п. ч. не отказавшись отъ своей народности, мы не можемъ забыть своего ближайшаго кровнаго родства съ простымъ людемъ Подолія, Волини, Галича и т. д. и права принимать къ сердцу ихъ дѣла. Какъ бы мы отвѣтили, еслибъ (предположимъ) мы имѣли возможность дѣйствовать въ пользу воссоединенія съ Польшею? Я дѣлаю, впрочемъ, ненужное предположеніе. Мы имѣемъ эту возможность. Она достается намъ легко, и не только не ослабляется, но усиливается правительственными мѣрами. Она состоитъ не болѣе какъ въ невниманіи, въ тупомъ равнодушіи къ своей народности, въ отсутствіи того соціально-политическаго образованія, которое связывая общество, заставляетъ всякое отдѣльное лицо чувствовать боль отъ ранъ, наносимыхъ всему племени или народу. Если пропагандѣ польско-католической не будетъ противопоставлена пропаганда украинско-православная, подобная галичской, дѣятельности которой со скрежетомъ зубовъ отдають справедливость сами поляки, то рано или поздно Польша оторветъ отъ насъ не одинъ б. м. миллионъ украинскаго народа. «Не поможе милый Боже и воскова свѣчка», ни правительство, которое нигдѣ и никогда не въ силахъ своими суррогатами (напр. насильственнымъ обращ. въ православіе) замѣнить дѣятель-

ность общества. (Вѣроятно кто-нибудь найдеть несовременнымъ говорить о православіи: но довольно знать, что вѣра съ вѣками гѣспѣйшимъ образомъ связывается съ народностью, что многіе изъ насъ, отказавшись отъ вѣры въ пользу «современныхъ» идей, тѣмъ не менѣе неволью остаются невѣрующими *православными* (именно потому, что остаются русскими), ни никакъ напр. не невѣрующими *лютеранами*, что нашъ простолуднѣтъ, отказываясь отъ православія, мѣняетъ его на *польскій* католицизмъ. Въ глазахъ украинца, а не либеральнаго космополита, вполне достойны уваженія усилія галичанъ возстановити вѣдншее сходство уніятскаго богослуженія съ православнымъ. Мы не имѣемъ, положимъ, возможности заниматься такою пропагандою (украинскою); но мы можемъ воспитывать въ себѣ тотъ духъ крѣпкой и готовой на дѣло народности, изъ котораго вытекаетъ подобная пропаганда. Это воспитаніе должно сдѣлать невозможною болѣзнь довольно частую въ русскомъ обществѣ, но невѣднстную напр. поляку, именно тоску отъ самолюбивой заковченности въ кругу личныхъ интересовъ. Всестороннее, даже только мысленное участие въ жизни своего народа заставитъ забывать себя и свою мелкую скуку.

Я повторяю вопросъ: *что мы думаемъ о соединеніи съ Польшей*. Если у васъ состоялись сходки, о которыхъ мы говорили въ Харьковѣ, то не чуждайтесь общихъ разговоровъ о подобныхъ вопросахъ. Они, т. е. вопросы могутъ служить довольно сильнымъ побужденіемъ къ занятіямъ украинскою исторіей и этнографіей. Предложимъ себѣ одинъ общій вопросъ подобный тому, какой предложилъ себѣ Риль относительно германскаго народа (въ упомянутомъ мною прежде соч. *Die Naturgeschichte des Volkes*), обвиняющій бечисленное множество частныхъ: какова должна быть *общественная* (не государственная) политика Руси, основанная на современномъ состояніи всѣхъ классовъ нашего народа и его исторіи! Подъ современнымъ состояніемъ разумѣется: естественное (а не правительствомъ только установленное) дѣленіе народа на классы, взаимное отношеніе классовъ, ихъ права, обычаи, степень религіознаго, художественнаго, научнаго, политическаго развитія. Исторія должна представить тѣ же стороны жизни въ ихъ движеніи какъ возрастающія или уменьшающіяся прогрессія, изъ которыхъ будетъ видно, куда именно идетъ народъ, чего хочетъ. Нечего смущаться тѣмъ, что социальная политика, какъ наука, можетъ быть создана только усиліями многихъ поколѣній: вѣдь и мы входимъ въ составъ этихъ поколѣній. Если даже только святые горшки лѣпятъ, то ужъ непременно грѣшные хоть глину берутъ.

Вотъ вамъ рядъ мелкихъ и частныхъ вопросовъ, за рѣшеніемъ конхъ нужно обратиться къ книгамъ. Что такое Люблинская унія? Степень ея согласія съ требованіями украинскаго народа? Стремленія, высказанныя нашимъ народомъ въ казацкихъ войнахъ: по отношенію къ Польшѣ, къ Москвѣ, по отношенію къ внутреннему устройству. Степень народности соединенія съ Великою Русью? Было ли это соединеніе съ правительствомъ только, чистое подданство, или и соединеніе съ народомъ? Есть ли въ настоящее время потребность соединенія съ Велико-русскимъ народомъ? Если есть, то условія. Что говорятъ Москвѣ попытки отдѣленія Малороссіи послѣ Хмельницкаго? Что говорить полякамъ Коліивщина? Что такое такъ называемые поляками Святогорцы? (Для отвѣта читать Галицкое Слово, не смущаясь внѣшнею нескладностью рѣчи). Степень народности стремленій, (а не языка) галицко-русскаго литературы (Святогорцевъ)? Что говорить полякамъ современная собственно малорусская письменность?— На первыхъ порахъ слѣдуетъ ограничиться самыми доступными источниками: Бостомаровымъ, Кояловичемъ и т. п. Не въ результатахъ сила, а въ пробужденіи интереса къ подобнымъ вопросамъ. Для знакомства съ зрѣлыми этнографическими послѣдованіями—I томъ упомянутого соч. Рила. Увѣрютно, кто-нибудь знаетъ по нѣмецки: пусть прочтетъ и дастъ подробный изустный отчетъ. Справиться, гдѣ (кажется въ Русск. Вѣстн. за прежніе годы) извлеченія изъ Рила. Вы увидите, что этнографія должна стать самою популярною наукою, что у каждаго изъ насъ въ памяти пропасть матеріаловъ для нея, требующихъ только группировки и объясненія. Вотъ вамъ извѣстный намъ всѣмъ политико-соціальный (или наоборотъ) и вм. этнографическій вопросъ, на который по частямъ должна отвѣтить украинская и общерусская письменность: «Какими совокупностями крупныхъ и мелкихъ чертъ отличается великороссіянинъ, какъ типъ отъ малоруса? Разница въ панахъ (она должна быть), мѣшанахъ, прѣстухъ? Что слѣдуетъ изъ этой разницы для администратора, пана, учителя, помѣщика и т. д.? Вы видите—вопросъ, около котораго все вертится. Его рѣшенія не мнѣшь, не свалишь на другого. Правительство не признаетъ его важности, но для собственнаго блага должно признать.

Опять таки: одинъ изъ васъ скажетъ: «не знаю», другой и т. д., и выйдетъ зрѣлице всеобщей скромности; не слѣдуетъ ждаль отъ себя великихъ открытій, а думать нужно, и нѣтъ человѣка, который бы не нашелъ въ своей памяти факта полезнаго для рѣшенія. Наши отцы и дѣды были крѣпки въ своей народности невольню, самъ того не созна-

взя, они могли еще оставаться украинцами; мы уже можем быть крѣпко только сознаемъ своей особености. Предстоитъ опасность, искавши своей народной особености, находить не то, что есть, а то, чего хотимъ; но чистое, правдивое стремленіе всегда выведетъ на вѣрный путь.

Относительно изученія языка (безъ знанія коего всѣ украинскія стремленія построены на пескѣ) я могу повторить только извѣстное вамъ: единственный путь (кромѣ практикѣ) внимательное чтеніе съ выписками такихъ словъ и оборотовъ, которые въ литературномъ общерусскомъ яз. не встрѣчаются. Не взыщите, если я Вамъ толкую про извѣстное и безъ меня. Вы находитесь относительно меня въ болѣе выгодномъ положеніи: все что напишите про Харьковъ, Университетъ, громаду и каждаго изъ громадянъ, про Основу (русскихъ журналовъ я не буду видѣть до самаго лѣта),—все будетъ ново. Если будутъ снимать съ себя портреты наши общіе знакомые, то пусть кому оставлять и для передачи мнѣ, если ворочусь («думка за моремъ, а смерть за плечима»). Про пѣсни. (Я исписалъ этотъ листъ въ одинъ присѣсть, не разгибаясь. Этого со мной дома небывало. Я не охотникъ писать письма. Можете судить, что чужая сторона «навѣить коржі зъ саломъ іств»..

Олександр Потебня. Фото початку 70-их років XIX ст.

ПРОБЛЕМА ДЕНАЦИОНАЛИЗАЦИИ

Въ заключеніе приведу мѣста, до нѣкоторой степени характеризующія воззрѣніе автора на вопросы, съ коими вообще трудно разминуться наблюдателю быта, языка, поэзіи, именно — на народность, на ея прощваніе и порчу.

«Горцы и Подгоряне, вообще охраненные природными заборолами — горами и лѣсами, находились всегда въ какой-то разобщенности съ остальнымъ міромъ, жили въ замкнутости и менѣе поддавались вліянію чужеземщины. Они относились ко всему, что только выходитъ изъ предѣловъ ихъ мѣстности, съ какою то недовѣрчивостью и боязнью. Чужая рѣчь, чужой обычай, чужіе порядки и все, что выходитъ изъ области бытовой народа, или что выше его умственного кругозора, все это для него чужеземное, чужестранное: «то-то не по нашему, не по христіански!» Горець непринимаетъ его, даже смѣется надъ нимъ. Благодаря этой замкнутости, отчужденности, отчасти и господствующимъ у него предрасудкамъ, народъ неподдавался и неподдается вліянію Поляковъ, Мадьяръ и Нѣмцевъ, удержалъ свой старинный языкъ, свой древній обычай, свой народный бытъ, и тѣмъ спасъ свою народность» (I, Объясн. этногр. карты 723). «При распредѣленіи обрядныхъ пѣсень» (и др.) «обращалось мною вниманіе на мѣстность, въ которой онѣ поются. Въ этомъ отношеніи я наблюдалъ географическое положеніе страны, этнографическія особенности народнаго быта и разности языка, смотря на край, былъ ли онъ болѣе, или менѣе подверженъ *нагубному вліянію чужестранцевъ и чужезычниковъ*. Съ этой точки зрѣнія всего цѣльнѣе сохранилась Русская народность, а съ нею и чистота обычаевъ и языка, даже высшее достоинство и красота пѣсень въ Закарпатскомъ краѣ, или собственно на сѣверовосточномъ погорьѣ Карпатъ, особенно у Гуцуловъ»¹⁾. «Къ нимъ близко

¹⁾ Но вѣдь есть основанія думать, что постороннія вліянія на **Гуцуловъ** были весьма сильны. Что тутъ было движеніе, а не застои, на это *можетъ указывать* между прочимъ и новый характеръ Гуцульскихъ пѣсень.

подходят пѣсни Верховинцевъ и Бойковъ». . . Пѣсни жителей «Сѣверо-западнаго погорья, Лемковъ, двойки: однѣ имѣютъ русскій (мѣстный) обликъ, другія же заимствованы или передѣланы изъ словацкихъ и польскихъ. Первыя и по языку чище, вторыя же переполнены словацкими и польскими особенностями. Такія же по большей части и угорско-русскія пѣсни. Между ними есть даже и (прямо) словацкія» (IV, Распредѣл. и огл. пѣсенъ, 9—10).

Уже изъ этого, а равно изъ другихъ свѣденій, разсѣянныхъ по всему изслѣдованію (напр. о вліяніи Румыновъ), можно видѣть, что горы вовсе не служатъ надежной защитой отъ постороннихъ вліяній. Что до Лемковъ, то слова автора: «Лемко неперенимаетъ отъ Мазура *ничего*» справедливы лишь въ томъ смыслѣ, что у Лемковъ замѣтно гораздо большее тяготѣніе по языку, одесждѣ и пр. на югъ, къ Словакамъ, и должны быть сравнены со словами мѣстнаго наблюдателя, А. Торонскаго: «рѣчь Русина Сандецкаго округа такова, что наблюдающій ее съ такого отдаленія, съ котораго нельзя разобрать отдѣльныхъ словъ, подумаетъ, что слышитъ Мазура, а не Русина (Зоря Гал. 423 — 4). Тотъ же авторъ считаетъ характеристичными напр. такіе случаи: Дѣвка Лемчанка служила въ Угорщинѣ, въ слѣдующемъ же селѣ за границею, межъ двумя Русинами. Тѣмъ не менѣе, возвращаясь черезъ годъ домой, она уже такъ окликаетъ встрѣчныхъ женщинъ своего села: *Гей чутице? А каджито пешиникъ до валала?*» (стежка до села). Тѣ смѣются, зная, что она не слишкомъ то далеко побывала. Или: *Настка Стиранка* черезъ два-три года возвращается изъ Угорщины домой уже какъ *Марія Гомбода* и стоитъ на томъ, что это ее имя и прозвище, потому, молъ, что *стиранка* (кушанье, должно б. = мр. *зітирка*) по мадьярски — *гомбода*, а имени *Настка* тамъ незнаютъ и ее звали *Марця* (ib.; ср. Гол. I, Объясн. и пр. 743 — 4). Отъ такихъ наивныхъ экземпляровъ можно заключать и къ менѣе наивнымъ.

Значеніе подобныхъ случаевъ болѣе ясно въ слѣдующей картинкѣ. Сцена — въ корчмѣ на Подолѣ, близъ мѣст. Копачинець, Чортковскаго у. Много народу; попойка, пляска — въ полномъ разгарѣ. Съ правой стороны, возлѣ печки особнякомъ стоитъ и равнодушно смотритъ на все австрійскій *жовнеръ*: на немъ форменныя сянія панталоны съ подтяжками, на шеѣ галстухъ, жилетъ разстегнутъ (*жомодъ*), въ зубахъ трубка, на головѣ вицмундирная шапочка (*гольц-мица*). Къ нему подходитъ мать и, поднося рюмку водки, говоритъ: «на! напейся, синоньку, горілоньки та розвесели душу! Ти-то, бувало, всімъ передъ ведеш.» — «*Никс Бромфен* (brantwein)! Я

тепер цісарска дитина, *шум тейфель!* Коби мені *зайдель вайн*, то **але**: Якто ми в Штайермарку, або в Бемскім краю с *Фрейкою* підем собі штайера п польки, то, *сакрамент инайн*, аж *абисси* с під *шуйв* (*schuh*) відлітают; а тут, що за *Фрейд* танцювати з *кмайн мени* такої *пауер-танц?* — «Ох, побила мене лихая доля, побила!» **вопить** мать.» Понімечили мою дитиньку, понімечили: и язык пере**крутили**, и в німецькую барву перебрали! Бідна-ж моя головонька! **Пропа**в мій рідний син на віки вічні, **пропа**в!» «И я скажу, **прибавлять** отъ себя авторъ: **пропа**лъ твой сынъ на вѣки вѣчные. **Онъ** уже не твой, не вашъ, онъ не Руснякъ (?). Онъ уже **вкусилъ** *законной псевдоцивизації*. Онъ—цісарска дитина, и на команду **к**кого нбубудь капрала онъ готовъ васъ рѣзати, колотити, стрѣляти. **В**идля него не родня, вы у него «*кмайне пауер, канальп!*» Подобныя спевы мнѣ случалось **вдѣтъ** и **слышать** на мопхъ странствованьяхъ по Галицкой Русп, п настоящее описаніе—не что другое, какъ **воспроизведе**ніе въ памяти бывшаго» (Гол. I, Объясн. къ **изобраз.** 13—7).

Этотъ жовнеръ типичень, и намъ знакомъ, несмотря на другую окраску.

Въ южной Русп, волею судебъ поставленной «якъ горох при до**рози**» п осужденной на непрерывное топганье п колотьяку, въ теченіе вѣковъ появляются п исчезаютъ **цѣлы**е толпы отступниковъ вольныхъ п невольныхъ (въ узкомъ смыслѣ; въ широкомъ, всѣ невольны п лишь не всѣ равно самодовольны). Исторія знаетъ **объ** этомъ кое-что, искусство — мало, нбо напр. для повѣсти п романа какъ п для живописи, южная Русь, не къ пользѣ общерусской, какъ бы **вовсе** не существуетъ. Понятно, что авторъ не сочувствуетъ **по**рядкамъ, создающимъ явленія, въ родѣ вышеупомянутаго жовнера: но другое, чему онъ сочувствуетъ, частью неполнѣ ясно, частью какъ отождествленіе народности со старпюю п мнѣніе о ложности западной псевдизації (вообще пли той ея стороны, которая **сказы**вается во вліянніи на племенниковъ?), можетъ подорвать довѣріе къ націонализму въ тѣхъ, для кого это ученіе не стоить крѣпко и не неразрывно связано съ самымъ предметомъ ихъ занятій. Развѣ при столкновеніи съ другою, не западною псевдизаціей, напр. византійской, невозможны такія же уродливыя явленія, п развѣ **та**кихъ явленій въ самомъ дѣлѣ небыло? Тутъ, если кто п виновать, то не очки, а обезьяна, надѣвающая ихъ на хвостъ. Если бы **по**стороннее вліяніе на народность было само по себѣ пагубно, то

новья народности невозникли бы вовсе. Если способность народа «неподдаваться», т. е. сохранять возможность дальнейшей жизни, состоитъ лишь въ удержаніи старины, то она невозможна, какъ и то, чтобы вода немерзла на холодѣ и ледъ нетаялъ въ теплѣ.

Ошибка состоитъ здѣсь въ представленіи народности только содержаніемъ. На дѣлѣ народность реальна по отношенію къ своему прошедшему: но, какъ условленная имъ совокупность способъ воздѣйствія на новыя вліянія ¹⁾, она формальна до такой степени, что съ сохраненіемъ ея совмѣстимо даже полное, лишь бы постепенное отрицаніе прежняго содержанія ²⁾. Языкъ, согласно съ этимъ, есть не только одна изъ стихій народности, но и наиболѣе совершенное ея подобіе. Какъ немислима точка зрѣнія, съ которой видны были всѣ стороны вещи; какъ въ словѣ невозможно представленіе исключающее возможность другого представленія: такъ невозможна всеобъемлющая, безусловно-лучшая народность. Если бы объединеніе человѣчества по языку и вообще по народности было возможно, оно было бы губительно для общечеловѣческой мысли, какъ замѣна многихъ чувствъ однимъ, хотя бы это одно было не осязаніемъ, а зрѣніемъ. Для существованія челоуѣка нужны другіе люди; для народности — другія народности. Послѣдовательный націонализмъ есть интернаціонализмъ, какъ немногими знаками выражаются безконечныя числа и какъ нѣтъ языка и нарѣчія, которые небыли бы способны стать орудіями неопредѣлимо разнообразной и глубокой мысли, которая однако никогда не можетъ сравняться съ познаваемымъ; такъ всякая народность, хотя бы и низшая, а ргіогі способна къ безконечному одностороннему развитію.

Тутъ нѣтъ очевидно ложной мысли, что всякая народность

¹⁾ вѣщная, но не впрямѣнно иновародная. ибо въ концѣ концовъ и народная жизнь происходитъ въ я, для котораго все мимотекущее есть вѣщность.

²⁾ Такъ животный организмъ остается самъ собою, не сохраняя въ себѣ своего прежняго вещества. Человѣкъ, воспитанный въ духѣ известнаго ученія, можетъ оставаться вѣрнымъ этому духу, дошедши до отрицанія догматовъ. Эту, впрочемъ, неную мысль, я нахожу у Штейнгаля: католикъ, протестантъ и еврей, сходящіяся въ религіозно философскихъ воззрѣніяхъ, даютъ имъ каждый свою историческую подкладку (Zeitschr. für Völkerps. VIII, 226—7).

должна совершать полный кругъ своего развитія ¹⁾; но есть *mento mori* для побѣдителей и ободреніе для побѣжденныхъ, пока еще дышутъ: «раненъ — двоемысленъ, а убитъ ужъ спитъ».

Есть два рода націоналистовъ: стоящіе на точкѣ поглощающихъ (А) и — на точкѣ поглощаемыхъ (Б). Нравственности, правды больше на сторонѣ послѣднихъ; о первыхъ большею частью, можно сказать: «може ти, москалю, и добрий чоловік, та шенелія (resp. теорія) твоя злодій». Они носятся съ сознаниємъ своего превосходства: ихъ путь къ идеалу человѣческаго развитія — лучшій; кто упирается ити, куда они гонять, тотъ грѣшитъ противъ Провидѣнія, противъ разума исторіи. Имъ лестно считать успѣхъ мѣриломъ достоинства; но на это съ точки Б можно возразить, что бурьянъ глушитъ траву и пшеницу и т. п.:

Найвисшому деревоньку вершок усихає;
Найкрасшому діятоньку Бог долі недає.

(Гол. II, 781)

Ой поріс ромен ²⁾ з тином у рівень,
а трава-та по облози ³⁾;

Не вси тоти сади родят, котри зацвітают;
Не всі тоти поберутся, котри ся кохають.
Половина саду родит, половина вяне;
Половина шлюби берут, половина—марне.
Половина саду родит, половина всхнеся;
Половина побереся, решта розійдеся.

(Гол. II, 782 (109), 783 (111); ср. Чуб. V, 198, 457.)

Половина цвіта цвіте, половина вяне;
Ходив козак до дівчини, теперь незагляне.

(Гол. 466 (171))

Половина саду цвіте, половина вяне;
Тяжко-ж мені на серденьку, як вечір настане
(ib II, 774)

Неясность двухъ послѣднихъ мѣстъ устраняется ихъ сопоставленіемъ съ **первымъ**

²⁾ Ромашка дикая, собачья, ни на что неупотребляемая.

³⁾ Там ее жалко, п. ч. скотъ вытопчетъ:

Шкода травки и муравки (=травы муравой) тому облогови (v. берегови);

Шкода мене молодой тому ворогови (вар. неробови, дуракови).

Шкода мене молодой, шкода мого стану,

Ой нема, нема правди ни в кому,
тільки в єдиному Бозі!

(Костом. Об. Ист. зн. Р. н. п.)

А упрекають Б въ томъ, что послѣдніе предпочитаютъ «провинціальный жаргонъ» языку образованныхъ, господствующихъ классовъ добровольно съуживаютъ кругозоръ своей мысли, лишаютъ свои умственные продукты всемирнаго рынка. Наставленіе обращено здѣсь преимущественно къ тѣмъ, отношенія коихъ къ языку особенно интимны, и судьею въ этомъ душевномъ дѣлѣ является постороннее лицо, которому можно сказать: не беспокойтесь; кому дѣйствительно нужно нѣчто сказать («wenn einem ernst ist was zu sagen»... Göthe), тотъ самъ лучше всѣхъ выберетъ слово, какое ему сподручнѣе, лишь бы ему немѣшали. Выходить это недурно. По крайней мѣрѣ положительно можно сказать, сославшись на свидѣтельство самихъ мыслителей и художниковъ, что между ними, именно потому что они заинтересованы рожденіемъ своей мысли, не бываетъ охотниковъ съ дуру говорить «по херамъ» или по офенски; что многія мысли и многіе образы, нелишенные общаго значенія, вовсе бы неродились безъ «провинціальныхъ жаргоновъ». Что до вывоза на всемирный рынокъ, то мы знаемъ, что при немъ свои могутъ пухнуть съ голоду и что устраненіе этого голода есть лучшее средство къ установленію нормальной внѣшней торговли.

А упрекають Б, какъ, руководителей (большею частью in ро-

Та як я ся леда біді у руки дістану
(Гол. III, 291; II 779 2; Щасн. Солом. Колом. 68.).

Шкода трави тай мурави, що-м по ней ходила;
Шкода мене молоденькій, що-м дурня любила
(Гол. II, 325).

Облогъ и берегъ = ворогъ:
Ой колись були ярі та пшениці, а тепера облоги;
Ой колись були вірні сусідочки, а тепера вороги.

Уси нивки поорані, одна облогує;
Усі дівки на мя добрі, одна ворогує, (Гол. IV, 446).

Посіяла-м руту круту меже берегами;
Ой як тяжко мені жити меже ворогами!
А вже-ж моя рута крута береженьки поре;
А вже ж мої вороженьки по під боки коле
(Гол. I, 292—8).

tentia) низшихъ классовъ, за то, что Б будто бы хотятъ отупить простонародье устраненіемъ его отъ пользованія языкомъ господствующихъ классовъ, хотятъ, но немогутъ, благодаря предупредительнымъ мѣрамъ властей и благоразумію самого народа, которому «противенъ провинціальный жаргонъ въ школѣ и книгѣ». Это — съ большой головы на здоровую, ибо послѣдовательный націонализмъ нехочетъ власти, поддерживаемой насиліемъ, и потому неимѣетъ интереса въ сохраненіи наличнаго невѣжества и бѣдности, въ недопущеніи людей къ источникамъ знанія. Онъ хочетъ лишь соблюденія основного педагогическаго правила: неигнорировать наличныхъ средствъ учениковъ, а пользоваться этими средствами и развивать ихъ.

Вообще денационализація сводится на *дурное воспитаніе*, на нравственную болѣзнь: на неполное пользованіе наличными средствами воспріятія, усвоенія, воздѣйствія, на ослабленіе энергіи мысли; на мерзость заустѣнія на мѣстѣ вытѣсненныхъ, но ничѣмъ незамѣненныхъ формъ сознанія; на ослабленіе связи подрастающихъ поколѣній со взрослыми, замѣняемой лишь слабою связью съ чужими; на дезорганизацію общества, безнравственность, оподлѣніе. Даже когда подавляющіе довольно близки къ подавляемымъ, а послѣдніе нелишаются насиліемъ имущества и не обращаются въ рабство грубѣйшихъ формъ, денационализація все такъ ведетъ къ экономической и умственной зависимости и служитъ источникомъ страданій. Ибо иноязычная школа, будетъ ли это школа въ тѣсномъ смыслѣ, или солдатчина, или вообще школа жизни, должна приготовить изъ сознанія учениковъ родъ налимпсеста, при чемъ ея ученики и при равенствѣ прочихъ условій будутъ отставать отъ тѣхъ, которымъ въ школѣ нужно было не забывать прежнее, а лишь учиться, т. е. прилагать школьныя крохи знанія и прочаго ко вѣѣ — и до школьнымъ его запасамъ. Извѣстно, до чего вредно для дальнѣйшихъ успѣховъ уныніе, порождаемое сознаніемъ даже мнимой невозможности выбиться изъ послѣднихъ рядовъ. Для денационализируемаго народа одна умственная и нравственная подчиненность создаетъ рядъ неблагоприятныхъ условій существованія. Вышеупомянутый австрійскій жовнеръ, ставшій удобнымъ орудіемъ въ рукахъ власти, не получить за это даже капральства.

Между отношеніями народовъ далекихъ другъ отъ друга, напр. Нѣмцевъ и Славянъ и отношеніями внутренними славянскими, внутренними русскими существуетъ не принципиальная, а лишь коли-

чественная разница. Поэтому здѣсь должно привести сказанное однимъ изъ теоретиковъ А о русскомъ языкѣ: «Говоры въ народѣ тысячи: всѣ немогутъ быть литературными языками. Одинъ вышелъ побѣдителемъ изъ «борьбы за существованіе», другіе его поддерживаютъ и обогащаютъ, пользуясь имъ для цѣлей своего образованія. Такъ было вездѣ; такъ и у насъ до недавняго времени» (г. Будиловичъ, въ Ж. М. Н. Пр. 1879. VI, въ ст. Исторія Слав. лит. Пыпина, 286). Мнѣ кажется это въ цѣломъ неяснымъ: Если «провинціальныя жаргоны», какъ выражается этотъ учоный, должны «поддерживать и обогащать», то они должны жить и развиваться, что при нынѣшнихъ условіяхъ невозможно безъ школы и письменности. Въ такомъ случаѣ о борьбѣ за существованіе нѣчего говорить и слѣдуетъ обращаться къ формулѣ давно у насъ известной: «Русскій языкъ.. силу свою.. и богатство беретъ.. изъ нарѣчій народныхъ... Величіе цѣлаго зависитъ отъ правильнаго развитія частей» (Метл. Нар. Южнор. п. Кіевъ. 1859. V). Если же говорить о борьбѣ за самое существованіе и о побѣдѣ одной стороны, то слѣдуетъ сказать о поражении и другой и о томъ, что побѣжденнымъ—горе и что ихъ трактуютъ лишь какъ этнографическій матеріалъ. Если оправдывать это тѣмъ, что такъ бывало, то можно оправдать и людоедство.

Болѣе-менѣе рабское состояніе поглощаемой народности должно же когда нибудь кончиться. Побѣжденные должны же когда нибудь выучиться языку побѣдителей; но, по словамъ В. Гумбольта, до сихъ поръ, сколько знаю, неопровергнутымъ, «никакой народъ немогъ бы оживить и оплодотворить чужого языка своимъ духомъ безъ того, чтобы непреобразовать этого языка въ другой» (Ueb. Vershied. 208). Народность, поглощаемая другою, послѣ безирной траты своихъ силъ, все таки въ концѣ концовъ приводитъ эту другую къ распаденію. Нынѣшній русскій литературный языкъ можетъ сохранять свое относительное единство лишь до тѣхъ поръ, пока онъ есть органъ незначительнаго меньшинства. Становясь дѣйствительно общерусскимъ, а тѣмъ болѣе общеславянскимъ, онъ въ тоже время распадался бы на нарѣчія¹⁾. Т. о., по этому взгляду,

¹⁾ Такъ дѣйствительно было съ языкомъ церковныхъ книгъ. До недавняго времени «и въ вѣкы вѣковъ» читалось въ южнорусскихъ церквахъ какъ «и во вѣки вікоу», иначе въ великорусскихъ, еще иначе въ сербскихъ и болгарскихъ

нѣтъ выхода изъ круга взаимодѣйствія и весь вопросъ въ томъ, будутъ ли сберегаемы при этомъ народныя силы или растрачиваемы въ угоду недостижимымъ цѣлямъ.

Возвращаясь къ мнѣнiямъ Я. О. Г., я думаю, что болѣзнь народности зависитъ не столько отъ того, что этнографическiя влiянiя на нее сами по себѣ вредны, сколько отъ того, что народность бываетъ поставлена въ невозможность съ достаточною энергiею воздѣйствовать на эти влiянiя, обновлять свое содержанiе, совершенствовать свои средства воспрiятiя.

ЯЗЫК И НАРОДНОСТЬ

Довольно распространено мнѣніе, что своеобразность народности находится въ прямомъ отношеніи къ степени ея отчужденности отъ другихъ и въ обратномъ къ степени цивилизаціи. Исследователи этого мнѣнія поясняютъ его приблизительно такимъ образомъ.

Мы видимъ, говорятъ они, что въ настоящее время своеобразность нравовъ, обычаевъ, костюмовъ можно найти лишь въ какихъ-либо глухихъ углахъ Европы, между тѣмъ какъ въ старину было иначе. Теперь житель какого-нибудь нѣмецкаго или французскаго захолустья смотритъ даже не нѣмцемъ или французомъ, но носитъ совершенно особый отпечатокъ, только и принадлежащій данной мѣстности. Напротивъ, у цивилизованнаго человѣка, особенно человѣка, много путешествовавшаго по Европѣ, является общекультурный типъ, характеризующій уже не француза, англичанина, нѣмца, а вообще цивилизованнаго человѣка. Между образованными людьми всѣхъ націй болѣе общаго не только въ теоретическихъ убѣжденіяхъ, но и въ чертахъ характера, чѣмъ между образованными людьми извѣстнаго народа и ихъ необразованными соотечественниками. Въ этомъ убѣждаетъ, между прочимъ, сравненіе себя и своихъ знакомыхъ, съ одной стороны—съ героями иностранныхъ романовъ, находящихся въ подобномъ общественномъ положеніи, съ другой стороны—съ лицами изъ простонародья въ русскихъ повѣстяхъ.

Это явленіе представляется произведеніемъ двухъ факторовъ, дѣйствующихъ совмѣстно, именно: успѣховъ человѣческой мысли, направленной на изученіе природы, и врожденной человѣку подражательности.

Откуда бы ни происходило различіе народностей, во всякомъ случаѣ оно поддерживается пространственнымъ разобщеніемъ и

различіемъ географическихъ вліяній. Но сношенія между людьми облегчаются и увеличиваются, благодаря изобрѣтеніямъ, какъ пароходы, желѣзныя дороги, телеграфы и пр. Принудительность географическихъ условій теряетъ свою силу, по мѣрѣ того какъ, благодаря власти надъ пространствомъ, человѣкъ получаетъ возможность мѣнять мѣсто жительства и создавать себѣ искусственную среду, болѣе благопріятную для жизни, чѣмъ какал-либо изъ данныхъ природою. Смѣшеніе между людьми различныхъ народовъ влечетъ за собою скрещиваніе видовъ и образованіе общихъ типовъ. Все, что увеличиваетъ сношенія между людьми, усиливаетъ нивелирующее дѣйствіе подражательности, искони свойственной человѣку, сначала рефлексивной, произвольной, потомъ сознательной и критической. Подражательность производитъ сліяніе племенъ въ народы, аналогично съ чѣмъ можно предвидѣть, что рано или поздно, положимъ черезъ нѣсколько тысячъ лѣтъ, народы сольются въ одну общечеловѣческую народность. Указаніемъ на возможность такого явленія служатъ въ прошедшемъ и настоящемъ явленія, какъ распространеніе культуры извѣстнаго народа на многіе другіе, какъ смѣна народныхъ культъ христіанствомъ, непризнающимъ народныхъ различій. Когда изъ двухъ народовъ одинъ заимствуетъ у другого, напр., устройство суда присяжныхъ, а второй у перваго устройство быта крестьянъ, то оба становятся сходнѣе другъ съ другомъ, чѣмъ были прежде.

Препятствія заимствованію и подражанію, поставляемыя въ настоящее время различіемъ языковъ, могутъ сгладиться и исчезнуть. Указанія на это есть въ настоящемъ. И прежде были языки, какъ греческій, латинскій, вліяніе коихъ простиралось далеко за ихъ первоначальныя границы. Теперь есть международныя языки образованныхъ людей всѣхъ націй, зная которые, можно объѣхать весь земной шаръ. И кромѣ этой исключительной общеупотребительности такъ-называемыхъ всемірныхъ языковъ, мы видимъ, что какъ скоро въ данной мѣстности поселяется нѣсколько племенъ, и какъ скоро необходимость заставляетъ ихъ стремиться ко взаимному пониманію, между ними устанавливается общность языка двумя путями: или тѣмъ, что языкъ сильнѣйшаго племени вытѣсняетъ языкъ слабѣйшаго, который при этомъ исчезаетъ (напр.,

нарѣчія обрусѣлыхъ финновъ), или тѣмъ, что изъ смѣшенія происходятъ амальгамированные языки, каковы: англійскій, французскій, итальянскій, испанскій, венгерскій.

Къ этому присоединяется мнѣніе, что все увеличивающееся число переводовъ съ одного языка на другой, т.-е. увеличеніе количества и напряженности усилій передать средствами одного языка сказанное на другомъ, должно сглаживать ихъ различія. Кромѣ того, полагаютъ, что высшее развитіе ослабляетъ въ языкѣ звуковой элементъ и усиливаетъ логическій, считаемый общечеловѣческимъ, выводитъ изъ употребленія своеобразныя обороты и поговорочныя выраженія,

Одинъ изъ сильныхъ авторитетовъ по части славянскаго языкознанія, Миклошичъ, того мнѣнія, что въ языкахъ Европы возникаетъ общій новоевропейскій синтаксисъ, основанный на синтаксисѣ классическихъ языковъ.

Таковы извѣстныя намъ соображенія, заставляющія предположить, что ходъ развитія человѣчества, направленный къ освобожденію человѣка отъ давленія виѣшней природы, исподволь слагаетъ съ него и оковы народности. При этомъ предполагается, что существованіе одного общечеловѣческаго языка было бы настолько согласно съ высшими потребностями человѣка, насколько выгодны для насъ искусственныя условія жизни, благодаря которымъ уже теперь въ Петербургѣ можно имѣть тропическіе плоды.

Этимъ соображеніямъ мы противопоставляемъ другія, имѣющія для насъ болѣе силы.

1) Какое значеніе имѣетъ подражательность въ личной жизни? Особь во всѣхъ сферахъ жизни есть нѣчто въ высокой степени самодѣятельное по отношенію къ вліяніямъ другихъ особей и остальной природы. Человѣкъ въ этомъ отношеніи, какъ и въ другихъ, есть конецъ ряда низшихъ существъ. Всякая сила дѣйствуетъ на него не иначе, какъ видоизмѣняясь въ немъ и вызывая въ немъ противодѣйствіе. Подражаніе, вызываемое въ человѣкѣ извѣстнымъ дѣйствіемъ, неможетъ быть точнымъ повтореніемъ этого дѣйствія, по той причинѣ, что для такого повторенія подражающему нужно бы было быть тождественнымъ съ тѣмъ, что произвело это дѣйствіе, и притомъ въ тѣхъ же самыхъ обстоя-

тельстввахъ; послѣднее невозможно уже по одному физическому закону непроницаемости, неговоря о болѣе сложныхъ законахъ мысли. Если апіорныхъ соображеній недостаточно, то можно простымъ наблюденіемъ увѣриться, что произвольное, недоходящее до сознанія субъекта подражаніе движеніямъ и звукамъ другого даетъ движенія, при самыхъ благопріятныхъ условіяхъ, только сходныя, а не тождественныя. На болѣе высокихъ ступеняхъ душевной жизни подражаніе другому лицу или есть пониманіе его движеній и звуковъ,—такъ что, перифразируя: „du gleichst dem Geist, den du begreifst“, можно сказать, что „das Gleichen“ есть только „das Begreifen“,—или предполагаетъ это пониманіе.

Но извѣстно, что взаимное пониманіе не есть перекладываніе одного и того же содержанія изъ одной головы въ другую, но состоитъ въ томъ, что лицо *A*, связавшее содержаніе своей мысли съ извѣстнымъ внѣшнимъ знакомъ (движеніемъ, звукомъ, словомъ, изображеніемъ), посредствомъ этого знака вызываетъ въ лицѣ *B* соотвѣтственное *содержаніе*. Понимающіе другъ друга могутъ быть сравнены съ двумя различными музыкальными инструментами, приведенными между собою въ такую связь, что звукъ одного изъ нихъ вызываетъ не такой же, но соотвѣтственный звукъ другого. Какимъ образомъ подъ словомъ „свѣча“, я могу понимать точно то же, что мой собесѣдникъ, когда органы воспріятій у насъ различны, а накопленіе воспоминаній (объ этомъ) различно гораздо болѣе того? Этимъ объясняется парадоксъ, что всякое, даже самое полное пониманіе есть въ то же время непониманіе. Человѣкъ не можетъ выйти изъ круга своей личной мысли ¹⁾. То, что называется общимъ уровнемъ мысли между людьми, возможно лишь благодаря способности отвлеченія, то-есть сведенія дѣйствительнаго различія мыслей въ различныхъ субъектахъ на извѣстный минимумъ различія, и благодаря фикціи, состоящей въ принятіи этого минимума за эквивалентъ полныхъ мыслей.

¹⁾ Мысль и чувства человѣка невыразимы, хотя для насъ необходимо противоположное этому убѣжденіе, такъ что эта невыразимость сознается и даже становится руководящимъ принципомъ лишь въ исключительныхъ настроеніяхъ: „Молчи, скрывайся и тап“ (Silentium Тютчева).

Эти элементарныя, но многими игнорируемыя положенія объединяютъ намъ многое. Во всѣхъ областяхъ человѣческой жизни „самостоятельность“, „подражательность“ выражаютъ лишь извѣстныя, болѣе или менѣе низкія степени различія самостоятельности, своеобразности мыслей и дѣйствій. Въ другомъ, безусловномъ смыслѣ эти понятія немислимы.

Такъ, напр., можно поддѣлывать подписи, но увеличительное стекло откроетъ поддѣлку; можно тщательно списывать прописи, но образовать себѣ точно такой почеркъ, какъ у другого, невозможно. Можно воспитаніемъ достигнуть многого: сдѣлать челоуѣка болѣе или менѣе энергичнымъ, свѣдущимъ, правдивымъ; но обезличить его, сдѣлать совершенно похожимъ на образецъ, невозможно.

Понятно, что такъ какъ народы состоятъ изъ лицъ и соприкасаются между собою черезъ посредство лицъ, то все сказанное о своеобразности и замкнутости лица примѣняется и къ народу настолько, насколько его единство сходно съ единствомъ лица. Взаимное вліяніе народовъ есть тоже лишь взаимное возбужденіе ¹⁾. Распространеніе культуры одного народа на другіе кажется намъ объединеніемъ народовъ лишь до тѣхъ поръ, пока мы витаемъ на холодныхъ высотахъ абстракціи. Но если мы сообразимъ, что немногіе признаки, повтореніе коихъ мы замѣчаемъ въ жизни разныхъ народовъ, существуютъ въ дѣйствительности лишь въ группахъ множества другихъ признаковъ, какъ конкретныя явленія, то мы принуждены будемъ говорить, напр., не о томъ, что единое въ себѣ и неизмѣнное христіанство разлилось по цивилизованному міру, а лишь о томъ, что христіанство въ видѣ первоначально-опредѣленнаго возбужденія было поводомъ возникновенія цѣлой цѣни христіанствъ, весьма различныхъ между собою, если разсматривать ихъ въ ихъ конкретности. Есть не только восточное и западное, но и русское, польское, нѣмецкое христіанство и даже нѣмецкія христіанства. Вся сила въ томъ, чтобы не принимать своихъ абстракцій за сущности, что, однако, дѣлается когда

¹⁾ О подражательности, какъ средствѣ образованія національностей: Беджгопъ, Естествознаніе и политика, стр. 134 и слѣд.

разсматриваютъ, напр., христіанство независимо отъ среды, въ коей оно проявляется.

Другой примѣръ, поясняющій свойства традиціи, представляютъ странствующіе повѣсти и рассказы. О многихъ изъ нихъ мы, благодаря мастерамъ особаго рода литературныхъ изслѣдованій, какъ Бенфей, Либрехтъ и многіе другіе, можемъ сказать, что ихъ мотивы обошли безъ малаго весь земной шаръ, перебывали и остались у множества народовъ, начиная отъ японцевъ и готтентотовъ. Казалось бы, что эти странствованія суть очевидныя доказательства способности всѣхъ народовъ воспроизводить одно и тоже содержаніе. Но спрашивается, имѣемъ ли мы основаніе назвать эти географическія и хронологическія передвиженія жизнью въ томъ смыслѣ, въ какомъ мы приписываемъ жизнь языку? Конечно, да. Если же такъ, то къ странствующимъ литературнымъ мотивамъ долженъ быть приложенъ тотъ взглядъ, котораго мы держимся относительно формъ языка. Важность грамматической формы состоитъ въ ея функціи, которая, конечно, должна имѣть мѣсто прикрѣпленія. Подобнымъ образомъ главное въ странствующемъ разказѣ есть то, какъ онъ дѣйствуетъ, т.-е. понимается и примѣняется на каждой точкѣ своего пути. Весьма почтенныя литературныя изслѣдованія такихъ разказовъ со стороны ихъ абстрактнаго тождества по своему характеру и значенію равняются такимъ грамматическимъ изслѣдованіямъ, которыя разсматриваютъ не формы, а ихъ препараты, лишеныя функцій, т.-е. жизни. Признаніе, что мотивы странствующихъ повѣстей неизмѣнны, равносильно съ господствующимъ мнѣніемъ, что значеніе корня остается неизмѣннымъ во всемъ семействѣ словъ и падаетъ вмѣстѣ съ этимъ послѣднимъ.

Тоже самое можно сказать о всѣхъ художественныхъ произведеніяхъ. Жизнь ихъ состоитъ въ томъ, что они понимаются, и какъ понимаются. Въ противномъ случаѣ о нихъ стоитъ говорить не болѣе, какъ о глыбѣ камня, кускѣ полотна и пр. Если же такъ, то кто станетъ утверждать, что пониманіе и вліяніе произведеній греческаго ваянія одно и тоже въ цвѣтущія времена Греціи и теперь? Тогда и теперь—это совершенно различныя произведенія искусства, имѣющія лишь одинъ и тотъ же матеріаль-

ный субстратъ, но не одну и ту же, такъ сказать, душу. Эти различія измѣняются не только по времени, но и по народамъ.

Если бы языки были только средствами обозначенія мысли уже готовой, образовавшейся помимо ихъ, какъ дѣйствительно думали въ прошломъ, отчасти и въ нынѣшнемъ вѣкѣ, то ихъ различія по отношенію къ мысли можно бы сравнить съ различіями почерковъ и шрифтовъ одной и той же азбуки: намъ болѣе или менѣе все равно, какимъ почеркомъ ни написать, какимъ шрифтомъ ни напечатать книгу, лишь бы можно было разобрать; такъ было бы безразлично для мысли, на какомъ языкѣ ее ни выразить. При такомъ положеніи дѣла было бы вѣроятно, что какъ скоро распространилось бы убѣжденіе, что разница между языками лишь внѣшняя и несущественная, что привязанность къ своему языку есть лишь дѣло привычки, лишенной глубокихъ основаній, то люди стали бы мѣнять языкъ съ такою же легкостью, какъ мѣняютъ платье. Въ результатѣ можно бы ожидать того, что подобно тому, какъ ради извѣстныхъ удобствъ филологи приспособляютъ латинскія письма ко множеству различныхъ языковъ, и какъ устанавливаются общія системы мѣръ и вѣсовъ, рано или поздно былъ бы принятъ скорѣе всего совершенно искусственный, наиболѣе легкій и простой общій языкъ. Можно бы ожидать, что такой языкъ, зародившись на вершинахъ интеллигенціи, имѣющей уже и теперь общіе искусственные языки для глазъ, каковы цифры, алгебраическіе, химическіе и метеорологическіе знаки, постепенно спускался бы въ низшія сферы и, наконецъ, обнялъ бы все чело-вѣчество. Но нашему вѣку принадлежитъ открытіе, что языки потому только служатъ обозначеніемъ мысли, что они суть средства преобразованія первоначальныхъ, до-язычныхъ элементовъ мысли и поэтому могутъ быть названы средствами созданія мысли. Языки различны не только по степени своего удобства для мысли, но и качественно, то есть такъ, что два сравниваемые языка могутъ имѣть одинаковую степень совершенства при глубокомъ различіи своего строя. *Общечеловѣческія* свойства языковъ суть: по звукамъ—членораздѣльность, съ внутренней стороны—то, что всѣ они суть системы символовъ, служащихъ мысли. Затѣмъ всѣ остальные ихъ свойства суть *племенные*, а не общечеловѣческія. Нѣтъ ни одной

грамматической и лексической категоріи, обязательной для всѣхъ языковъ,

Хотя въ настоящее время языкознаніе большею частью не въ состояніи услѣдить за тѣмъ, какимъ образомъ первоначальная техника мысли, условленная языкомъ, сказывается въ сложныхъ произведеніяхъ мысли; но тѣмъ не менѣе стоитъ прочно то положеніе, что эта техника гораздо важнѣе для совершенства и качества произведенія мысли, чѣмъ, напр. приемы, орудія и матеріалы рисованія, живописи, гравюры для произведеній этихъ искусствъ. Эта техника, знаемъ ли мы объ этомъ, или нѣтъ, непременно сказывается во всемъ, что бы мысль ни создала черезъ посредство языка ¹⁾. Разсматривая языки, какъ глубоко различныя системы приемовъ мышленія, мы можемъ ожидать отъ предполагаемой въ будущемъ замѣны различія языковъ однимъ общечеловѣческимъ — лишь пониженія уровня мысли. Ибо если объективной истины нѣтъ, если доступная для человѣка истина есть только стремленіе, то сведеніе различныхъ направленій стремленія на одно не есть выигрышъ. Языкъ не есть только извѣстная система приемовъ познанія, какъ и познаніе необособлено отъ другихъ сторонъ человѣческой жизни. Познаваемое дѣйствуетъ на насъ эстетически и нравственно. Языкъ есть вмѣстѣ путь сознанія эстетическихъ и нравственныхъ идеаловъ, и въ этомъ отношеніи различіе языковъ не менѣе важно, чѣмъ относительно познанія).

Языкъ можно сравнить съ зрѣніемъ. Подобно тому какъ малѣйшее измѣненіе въ устройствѣ глаза и дѣятельности зрительныхъ нервовъ неизбѣжно даетъ другія воспріятія и этимъ вліяетъ на все міросозерцаніе человѣка; такъ каждая мѣлочь въ устройствѣ языка должна давать безъ нашего вѣдома свои особыя комбинаціи элементовъ мысли. Вліяніе всякой мѣлочи языка на мысль въ своемъ родѣ единственно и ничѣмъ незамѣнимо.

Человѣкъ, говорящій на двухъ языкахъ, переходя отъ одного

¹⁾ Лишь при помощи языка созданы грамматическія категорія и параллельныя имъ общіе разряды философской мысли; внѣ языка онѣ не существуютъ и въ разныхъ языкахъ различны. Самое содержаніе мысли относится къ этимъ категоріямъ различно въ разныхъ языкахъ даже народовъ сродныхъ и живущихъ въ сходныхъ физическихъ условіяхъ.

языка къ другому, измѣняетъ вмѣстѣ съ тѣмъ характеръ и направленіе теченія своей мысли, при томъ такъ, что усиліе его воли лишь измѣняетъ колею его мысли, а на дальнѣйшее теченіе ея вліяетъ лишь посредственно. Это усиліе можетъ быть сравнено съ тѣмъ, что дѣлаетъ стрѣлочникъ, переводящій поѣздъ на другіе рельсы (Это сознавалось съ большею или меньшею ясностью уже давно, въ посвященіи грамматики Ломоносова) И наоборотъ, если два и нѣсколько языковъ довольно привычны для говорящаго, то вмѣстѣ съ измѣненіемъ содержанія мысль невольно обращается то къ тому, то къ другому языку. Мнѣ кажется, это можно наблюдать въ нѣкоторыхъ западно-русскихъ грамотахъ, въ коихъ, смотря по содержанію рѣчи, выбивается наверхъ то польская, то малорусская, то церковно-славянская струя. Это же явленіе составляетъ реальное основаніе ломоносовскаго дѣленія слога на возвышенный, средній и низкій.

Примѣромъ того же служить двуязычность высшихъ классовъ русскаго общества.

Въ этомъ, вполнѣ русскомъ, семействѣ Тютчевыхъ, говоритъ Аксаковъ, „почти исключительно господствовалъ французскій языкъ, такъ что не только всѣ разговоры, но и вся переписка родителей съ дѣтьми и дѣтей между собою, какъ въ ту пору, такъ и потомъ въ теченіе всей жизни велась не иначе, какъ по французски. Это господство французской рѣчи неисключало у Екатерины Львовны (матери Ѳ. И. Тютчева, ум. въ 1866, на 90-мъ году жизни) приверженности къ русскимъ обычаямъ и удивительнымъ образомъ уживалось рядомъ съ церковно-славянскимъ чтеніемъ псалтырей, часослововъ, молитвенниковъ у себя въ спальнѣ, и вообще со всѣми особенностями русскаго православнаго и дворянскаго быта. Явленіе, впрочемъ, очень нерѣдкое въ концѣ XVIII и въ самомъ началѣ XIX, когда русскій литературный языкъ былъ еще дѣломъ довольно новымъ, еще только достояніемъ любителей словесности, да и дѣйствительно небылъ еще достаточно приспособленъ и выработанъ для выраженія всѣхъ потребностей перенятаго у Европы общежитія и знанія. Вмѣстѣ съ готовою западною цивилизаціею заимствовались и готовое чужое орудіе обмѣна мыслей. Многіе русскіе государственные люди, превосходно излагавшіе

свои мнѣнія на французскомъ, *писали* по-русски самымъ неуклюжимъ, варварскимъ образомъ, точно съѣзжали съ торной дороги на жесткія глыбы только-что поднятой нивы. Но часто, одновременно съ чистѣйшимъ французскимъ жаргономъ и... изъ однихъ тѣхъ же устъ можно было услышать живую, почти простонародную, идиоматическую рѣчь, *болѣе народную* во всякомъ случаѣ, чѣмъ наша настоящая, книжная или разговорная. Разумѣется, такая *устная* рѣчь служила чаще для сношеній съ крѣпостною прислугою и съ низшими слоями общества, но тѣмъ не менѣе эта грубая противоположность, эта рѣзкая бытовая черта, рядомъ съ вѣрностью бытовымъ православнымъ преданіямъ, объясняетъ многое и очень многое въ исторіи нашей литературы и нашего народнаго самосознанія¹⁾. „Не странно ли, что при всей рѣзкости *народнаго* (?) направленія мысли въ Тютчевѣ, нашъ высшій свѣтъ, high life, не только неотвергалъ Тютчева и не подвергалъ равному съ славянофилами осмѣянію и гоненію, но всегда признавалъ его своимъ,—по крайней мѣрѣ интеллигентный слой этого свѣта. Конечно, этому причиною было то обаяніе всесторонней культуры, которое у Тютчева было такъ нераздѣльно съ его существомъ и влекло къ нему всѣхъ, даже несогласныхъ съ его политическими убѣжденіями. Эти убѣжденія признавались достойными сожалѣнія крайностями, оригинальностью, капризомъ, парадоксальностью сильнаго ума и охотно прощались Тютчеву ради его блестящаго остроумія, общительности, привѣтливости, ради утонченно-изящнаго европеизма всей его внѣшности. Къ тому же всѣ „національныя идеи“ Тютчева представлялись обществу чѣмъ-то *отвлеченнымъ* (чѣмъ, повидному, онѣ и были въ немъ отчасти), дѣломъ *мнѣнія* (une opinion comme une autre!), а не дѣломъ жизни. Дѣйствительно, онѣ не вносили въ отношенія Тютчева къ людямъ ни исключительности, ни нетерпимости; онѣ не принадлежалъ ни къ какому литературному лагерю и былъ въ общеніи съ людьми всѣхъ круговъ и станомъ; онѣ невидоизмѣняли его привычекъ, непересоздавали его частнаго быта, не налагали на него никакого клейма

¹⁾ И. Аксаковъ, біографія О. П. Тютчева. М. 1886 г. Стр. 9—10.

ни партіи, ни національности... Но точно ли этотъ русскій элементъ въ Тютчевѣ былъ одною отвлеченностью, мыслью, только дѣломъ одного мнѣнія? Нѣтъ: любовь къ Россіи, вѣра въ ея будущее, убѣжденіе въ ея верховномъ историческомъ призваніи владѣли Тютчевымъ могущественно, упорно, безраздѣльно, съ самыхъ раннихъ лѣтъ и до послѣдняго издыханія. Онѣ жили въ немъ на степени какой-то стихійной силы, болѣе властительной, чѣмъ всякое иное личное чувство. Россія была для него высшимъ интересомъ жизни; къ ней устремлялись его мысли на смертномъ одрѣ. А между тѣмъ странно подумать, что стихотвореніе по случаю посѣщенія русской деревни („Ахъ, нѣтъ, не здѣсь, не этотъ край безлюдный былъ для души моея родимымъ краемъ“) и стихотвореніе „Эти бѣдныя селеня“, написаны однимъ и тѣмъ же поэтомъ¹⁾.

Ө. И. Тютчевъ служитъ превосходнымъ примѣромъ того, какъ пользованіе тѣмъ или другимъ языкомъ даетъ мысли то или другое направленіе, или, наоборотъ, какъ въ предчувствіи направленія, которое приметъ его мысль въ слѣдующее мгновеніе, человѣкъ берется за тотъ или другой изъ доступныхъ ему языковъ. Два рода умственной дѣятельности идутъ въ одномъ направленіи, переплетаясь между собою, но сохраняя свою раздѣльность, черезъ всю его жизнь, до послѣднихъ ея дней. Это—съ одной стороны, поэтическое творчество на русскомъ языкѣ, съ другой стороны—мысленіе политика и дипломата, свѣтскаго человѣка въ лучшемъ смыслѣ этихъ словъ—на французскомъ.

„Въ 22 года его почти безвыѣзнаго пребыванія за границей,—говоритъ его біографъ,—онъ почти неслышитъ русской рѣчи, а по отѣздѣ Хлопова (бывшаго крѣпостного дядьки Тютчева, взаимно связаннаго съ нимъ тѣсною дружбой) и совсѣмъ лишается того немногого, хотя и благотворнаго соприкосновенія съ русскою бытовою жизнью, которое доставляло ему присутствіе его дядьки въ Мюнхенѣ. Его первая жена ни слова не знала по-русски, также какъ и вторая, выучившаяся русскому языку уже по переселеніи въ Россію (и собственно для того, чтобы понимать

¹⁾ Тамъ же, стр. 75—76.

стихи своего мужа). Слѣдовательно, самый языкъ его домашняго быта былъ чуждый. Съ русскими путешественниками бесѣда происходила, по тогдашнему обычаю, всегда по-французски; по-французски же, исключительно, велась и дипломатическая корреспонденція, и его переписка съ родными“ ¹⁾

„По собственному его признанію, онъ тверже выражалъ свою (прозаическую) мысль по-французски, нежели по-русски, свои письма и статьи писалъ исключительно на французскомъ языкѣ и, конечно, на девять десятыхъ болѣе говорилъ въ своей жизни по-французски, чѣмъ по-русски.“ А между тѣмъ стихи у Тютчева творились *только по-русски*. Значить, изъ глубочайшей глубины его духа была ключомъ у него поэзія, изъ глубины, недосыгаемой *даже для его собственной воли*,—изъ тѣхъ тайниковъ, гдѣ живетъ наша первообразная природная стихія, гдѣ обитаетъ самая правда чело-ловѣка“ ²⁾. Стихи у него не были плодомъ *труда*, хотя бы и вдохновеннаго, но все же труда, подчасъ даже усидчиваго у иныхъ поэтовъ“... „Онъ ихъ неписалъ, а записывалъ“. Лучшіе созданы мгновенно.

Тютчевъ представляетъ поучительный примѣръ не только того, что различные языки въ одномъ и томъ же чело-вѣкѣ связаны съ различными областями и приѣмами мысли, но и того, что эти различные сферы* и приѣмы въ одномъ и томъ же чело-вѣкѣ разграничены и вещественно. Во время предсмертной болѣзни, съ половиною тѣла пораженной параличемъ, Тютчевъ почти до смерти сохранялъ способность къ блестящей французской рѣчи и живой интересъ къ политикѣ. Разъ, послѣ продолжительнаго обморока, первыми словами его были: „какія послѣднія новости изъ Хивы?“ Между тѣмъ власть надъ стихомъ и чувство стихотворной мѣры оставили его гораздо раньше. Онъ порывался слагать стихи, но ничего невыходило.

Знаніе двухъ языковъ въ очень раннемъ возрастѣ не есть обладаніе двумя системами изображенія и сообщенія одного и

¹⁾ Тамъ же, стр. 53.

²⁾ Тамъ же, стр. 85.

того же круга мыслей, но раздвояетъ этотъ кругъ и напередъ затрудняетъ достиженіе цѣльности міросозерцанія, мѣшаетъ научной абстракціи. Если языкъ школы отличенъ отъ языка семейства, то слѣдуетъ ожидать, что школа и домашняя жизнь не будутъ приведены въ гармоничныя отношенія, но будутъ сталкиваться и бороться другъ съ другомъ. Ребенокъ, говорящій: „du rain“ къ родителямъ и гувернанткѣ и (тайкомъ) „хлѣбца“ къ прислугѣ, имѣетъ два различныя понятія о хлѣбѣ.

Когда два лица, говорящія на одномъ языкѣ, понимаютъ другъ друга, то содержаніе даннаго слова въ обоихъ различно, но представленіе настолько сходно, что можетъ безъ замѣтнаго вреда для изслѣдованія приниматься за тождественное. Мы можемъ сказать, что говорящіе на одномъ языкѣ при помощи даннаго слова разсматриваютъ различныя въ каждомъ изъ нихъ содержанія этого слова подъ однимъ угломъ, съ одной и той же точки. При переводѣ на другой языкъ процессъ усложняется, ибо здѣсь не только содержаніе, но и представленіе различны.

Если слово одного языка не покрываетъ слова другого, то тѣмъ менѣе могутъ покрывать другъ друга комбинаціи словъ, картины, чувства, возбуждаемыя рѣчью; соль ихъ исчезаетъ при переводѣ; остроты непереводимы. Даже мысль, оторванная отъ связи съ словеснымъ выраженіемъ, не покрываетъ мысли подлинника¹⁾. И это понятно. Допустимъ на время возможность того, что переводимая мысль стоитъ передъ нами, уже лишенная своей первоначальной словесной оболочки, но еще neodѣтая въ новую. Очевидно, въ такомъ состояніи эта мысль, какъ отвлеченіе отъ мысли подлинника, не можетъ быть равна этой послѣдней. Говоря, что изъ мысли подлинника мы беремъ существенное, мы разсуждаемъ подобно тому, какъ еслибы сказали, что въ орѣхѣ существенное не скорлупа, а зерно. Да, существенное (geniessbar) для насъ, но не для орѣха, который не могъ бы образоваться безъ скорлупы, какъ мысль подлинника не могла бы образоваться

¹⁾ Мысль извѣстная, не требующая ссылокъ въ подтвержденіе. Ср. однако: Mommsen, Die Kunst des deutschen Uebersetzens aus neueren Spr. Leipz. 1858, стр. 9 и pass.

безъ своей словесной формы, составляющей часть содержанія. Мысль, переданная на другомъ языкѣ, сравнительно съ фиктивнымъ отвлеченнымъ ея состояніемъ, получаетъ новыя прибавки, несущественныя лишь съ точки зрѣнія первоначальной ея формы. Если при сравненіи фразы подлинника и перевода мы и затрудняемся нерѣдко сказать, насколько ассоціаціи, возбуждаемая тою и другою, различны, то это происходитъ отъ несовершенства доступныхъ намъ средствъ наблюденія.

Поэзія въ этомъ случаѣ, какъ и въ другихъ, указываетъ пути наукѣ. Существуетъ анекдоты, изображающіе невозможность высказать на одномъ языкѣ то, что высказывается на другомъ. Между прочимъ, у Даля: заѣзжій грекъ сидѣлъ у моря, что-то напѣвалъ про себя, и потомъ слезно заплакалъ. Случившійся при этомъ русскій попросилъ перевести пѣсню. Грекъ перевелъ: „сидѣла птица, незнаю, какъ ее звать по-русски, сидѣла она на горѣ, долго сидѣла, махнула крыломъ, полетѣла далеко, далеко, черезъ лѣсъ, далеко полетѣла... И все тутъ. По-русски не выходитъ ничего, а по-гречески очень жалко!“

Въ дѣйствительности, всякій переводъ болѣе или менѣе похожъ на извѣстную шуточную великорусскую передѣлку малорусскаго „ой бувъ та нема“... „Эхъ былъ, да нѣтути“. Даже легкое измѣненіе звука, повидимому, нисколько некасающееся содержанія слова, замѣтно измѣняетъ впечатлѣніе слова на слушателя. Вѣроятно, многіе испытали на себѣ неприятное впечатлѣніе фальши, неискренности, слушая пѣвца или актера, говорящаго въ угоду мѣстной публикѣ на непривычномъ для него нарѣчій. Искусство переходитъ здѣсь въ лицемеріе.

Можно ли поэту писать на чужомъ языкѣ? Тургеневъ: „Я никогда, ни одной строки въ жизни не напечаталъ не на русскомъ языкѣ; въ противномъ случаѣ я былъ бы не художникъ, а просто дрянъ. Какъ это возможно писать на чужомъ языкѣ, когда и на своемъ-то, на родномъ, едва можно сладить съ образами, мыслями,“ и т. д. ¹⁾

¹⁾ Первое собраніе писемъ стр. 261.

Трудность самого наблюдения различий въ эффектахъ увеличивается, когда мы имѣемъ дѣло со словами одного происхожденія въ обоихъ языкахъ; сходное въ двухъ языкахъ одного происхожденія происходитъ не отъ того, что пути ихъ развитія дѣйствительно сходятся, а отъ того, что, расходясь отъ одной точки, они нѣкоторое время идутъ почти параллельно другъ подлѣ друга. Впрочемъ то, что переводъ съ одного языка на другой есть не передача той же мысли, а возбужденіе другой, отличной, примѣняется не только къ самостоятельнымъ языкамъ, но и къ нарѣчіямъ одного и того же языка, имѣющимъ чрезвычайно много общаго. „Я попросилъ разъ одного хохла,—говоритъ Пигасовъ въ „Рудинѣ“ Тургенева,—перевести слѣдующую, первую попавшуюся мнѣ фразу: грамматика есть искусство правильно читать и писать. Знаете, какъ онъ это перевелъ? „Храматыга е выскуство правыльно чытаты и пысаты“... Что же это языкъ по-вашему? самостоятельный языкъ?“ Именно то, что переводъ съ литературнаго языка на областное нарѣчіе и съ одного областного нарѣчія на другое весьма часто кажется пародіею, именно это служитъ доказательствомъ, что, предупреждая рѣшеніе науки, вѣрное чутье понимаетъ самыя сходныя нарѣчія, какъ различные музыкальные инструменты, быть можетъ, иногда относящіеся другъ къ другу, какъ церковный органъ и балалайка, но тѣмъ не менѣе незамѣнимые другъ другомъ. Для того чтобы такъ было, нѣтъ никакой нужды лѣзть изъ кожи, чтобы сдѣлать фразу нарѣчія совершенно непохожею на фразу литературнаго языка, какъ это дѣлали у насъ нѣкоторые ревнители самостоятельности малорусскаго языка. Это значитъ возить дрова въ лѣсъ. Есть чувства и мысли, которыхъ не вызвать на обще-литературномъ языкѣ извѣстнаго народа никакому таланту, но которыя сравнительно легко вызываются на областномъ нарѣчіи. Есть писатели, которые — сама пооредственность, когда выбираютъ своимъ органомъ литературный языкъ, но которые на родномъ нарѣчіи глубоко художественны и правдивы. Ихъ творенія, какъ научные матеріалы, незамѣнимы никакими изданіями памятниконъ народной поэзіи, сборниковъ словъ и оборотовъ, обычаевъ, повѣрій и пр. Мы имѣемъ такихъ писателей, имѣютъ ихъ и нѣмцы и высоко цѣнятъ ихъ вліяніе на общенѣ-

мецкій языкъ и литературу.

Такое мнѣніе о нарѣчіяхъ и поднарѣчіяхъ общераспространено и ненуждается въ подкрѣпленіи авторитетовъ. Впрочемъ, такихъ подкрѣпленій можно найти довольно. Сравн., между прочимъ, мнѣніе Гримма, что еслибы нарѣчія чешское и польское исчезли въ общеславянскомъ языкѣ, какъ это представляютъ себѣ нѣкоторые возможнымъ и желательнымъ, то это было бы достойно сожалѣнія, ибо каждое изъ этихъ нарѣчій имѣетъ свои ничѣмъ незамѣнимыя преимущества ¹⁾. Здѣсь рѣчь только о формахъ въ родѣ двойственного числа, но съ большимъ основаніемъ можно бы это сказать, имѣя въ виду весь строй языка. „Лишь въ рѣдкихъ случаяхъ,—говоритъ В. Гумбольдъ,—можно распознать опредѣленную связь звуковъ языка съ его духомъ. Однако же, даже въ нарѣчіяхъ (того же языка) незначительныя измѣненія гласныхъ, мало измѣняющія языкъ въ общемъ, по праву могутъ быть относимы къ состоянію духа народа (*Gemüthbeschaffenheit*), подобно тому, что замѣчаютъ уже греческіе грамматики о болѣе мужественномъ дорическомъ *a* сравнительно съ болѣе нѣжнымъ іонійскимъ *oe*“ ²⁾.

Возвращаясь къ вліянію иностранныхъ языковъ, мы видимъ, что еслибы знаніе ихъ и переводы съ нихъ были во всякомъ случаѣ нивелирующимъ средствомъ, то были бы невозможны ни переводчики, сильные въ своемъ языкѣ, ни переводы, образцовые по своеобразности и художественности языка. Между тѣмъ извѣстны переводы, между прочимъ, книгъ священнаго писанія, по упомянутымъ свойствамъ и вліянію на самостоятельное развитіе литературы превосходящіе многія оригинальныя произведенія. Даже въ школѣ переводы съ иностранныхъ языковъ на отечественный, при соблюденіи нѣкоторыхъ условій, оказываются могущественнымъ средствомъ укрѣпленія учащихся въ духъ и преданіяхъ отечественнаго языка и возбужденія самостоятельнаго творчества на этомъ языкѣ. Упомянутыя условія состоятъ, съ одной стороны, въ томъ, чтобы ознакомленіе учащихся съ иностранными языками начи-

¹⁾ Kleine Schriften, IV, стр. 105.

²⁾ Ueber die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues, стр. 272. ed. Pott.

налось лишь тогда, когда они достаточно укрѣпились въ знаніи своего; съ другой стороны—съ тѣмъ, чтобы языкъ учениковъ былъ для учителя родной, и чтобы учитель въ состояніи былъ требовать отъ переводовъ точности и согласія съ требованіями отечественнаго языка. Пристрастіе многихъ русскихъ изъ классовъ, покровительствуемыхъ фортуной, къ обученію дѣтей новымъ иностраннымъ языкамъ заслуживаетъ осужденія не само по себѣ, а по неизменности своихъ мотивовъ. Такіе русскіе смотрятъ на знаніе иностранныхъ языковъ, какъ на средство отличиться отъ чернаго люда, и какъ на средство сношенія съ иностранцами. Въ послѣднемъ отношеніи они стараются не снискать уваженіе иностранцевъ, а лишь говорить, какъ они. Въ языкѣ видятъ только звуки, а не мысль, а потому, ради чистоты выговора, начинаютъ обученіе иностранному языку чуть не съ пеленокъ и, какъ во времена „Недоросля“, поручаютъ дѣтей Вральманамъ. Такъ, изъ дѣтей съ порядочными способностями дѣлаются полундіоты, живые памятники безсмыслія и душевнаго холопства родителей.

Что до замѣчательныхъ людей, въ родѣ Тютчева, съ дѣтства усвоившихъ себѣ иностранный языкъ вмѣстѣ съ богатымъ запасомъ содержанія и непотерявшихъ способности производить на отечественномъ языкѣ, то въ нихъ дѣятельность мысли на иностранномъ языкѣ, безъ сомнѣнія, происходила въ ущербъ не только мысли на отечественномъ, но и общей продуктивности. Въ самомъ Тютчевѣ можно замѣтить узость сферы, охватываемой его русскимъ языкомъ. Онъ сдѣлалъ бы больше, еслибы при томъ же талантѣ и такихъ же занятіяхъ владѣлъ лишь однимъ языкомъ и зналъ другіе лишь ученымъ образомъ настолько, насколько это нужно для возбужденія мысли, идущей по колѣбъ родного языка.

Хотя двуязычность въ людяхъ высшаго круга—не рѣдкость въ русскомъ обществѣ XVIII и XIX вѣка, но тѣмъ не менѣе она составляетъ, предъ лицомъ русскаго народа, не правило, а исключеніе. При томъ мы идемъ же отъ этого состоянія, а не къ нему. Вліяніе двуязычности на болѣе обширные классы населенія, почти на цѣлые, впрочемъ немногочисленные, народы, какъ чехи, я думаю, тоже неблагоприятно.

Можно принять за правило, по крайней мѣрѣ для новаго

времени, что расцвѣту самостоятельнаго народнаго творчества въ наукѣ и поэзіи всегда предшествуютъ періоды подражательности, предполагающіе болѣе или менѣе теоретическое или практическое, болѣе или менѣе глубокое и распространенное знаніе иностранныхъ языковъ; что, соразмѣрно съ увеличеніемъ количества хорошихъ переводовъ, увеличивается въ народѣ запасъ силъ, которыя рано или поздно найдутъ себѣ выходъ въ болѣе своеобразномъ творчествѣ. Собственно здѣсь о подражательности и самостоятельности судить такъ, какъ о необходимости и свободѣ воли. Гдѣ виденъ еще первый толчокъ, какъ въ первомъ отраженіи шара отъ бильярднаго борта, то называютъ подражательностью, необходимостью; гдѣ между возбужденіемъ и воздѣйствіемъ является промежуточная среда, маскирующая это возбужденіе, то называютъ самостоятельностью и свободою. Но подражательность есть тоже своеобразность, очевиднымъ доказательствомъ чего служить, между прочимъ, наша подражательная литература. Наоборотъ, въ ней болѣе самостоятельныхъ продуктовъ мысли; только научное наблюденіе открываетъ слѣды внѣшняго импульса.

Говоря объ отношеніяхъ равноправныхъ народовъ, можно думать, что ихъ своеобразность стиралась бы, если бы ихъ общеніе съ другими возрастало въ большей прогрессіи, чѣмъ ихъ внутренняя связь. Но для увеличенія ихъ особенности достаточно даже того, чтобы ихъ внутреннее и внѣшнее общеніе усиливалось въ равной мѣрѣ. Между тѣмъ кажется болѣе вѣроятнымъ, что среди большихъ народныхъ массъ Европы внутреннее общеніе народовъ увеличивается въ болѣе мѣрѣ, чѣмъ международное, разумѣется, кромѣ тѣхъ случаевъ, гдѣ правильное теченіе дѣлъ измѣняется силою оружія или политическаго шахрайства.

Дифференцированіе первоначально сходныхъ языковъ значить, что въ народахъ уменьшается способность возбужденія со стороны другихъ языковъ; но оно, мнѣ кажется, значить, что, какъ человѣку, такъ и народу съ каждымъ годомъ становится труднѣе выйти изъ колена, прорываемой для него своимъ языкомъ, именно настолько, насколько углубляется эта колея. Съ этой точки зрѣнія кажется, что чѣмъ архаичнѣе языкъ народа, чѣмъ менѣе рѣзкіе перевороты въ немъ совершаются въ теченіе времени, отдѣляющаго

его отъ начала, тѣмъ болѣе возможна для него денаціонализація.

Крайне наивно думать, что хорошій переводчикъ имѣетъ способность высказывать изъ своей народной шкуры и входить въ инородную мысль; что будто бы то самое, что дѣлаетъ нѣмцевъ „лучшими въ мірѣ“ переводчиками, облегчаетъ имъ перемѣну народности и производитъ то, что, напр., такъ много нѣмецкихъ фамилій между славянами (Rüdiger, ¹⁾ 118). Нѣтъ спору, въ нѣмецкой литературѣ множество превосходныхъ переводовъ со множества языковъ земного шара. Германія—страна филологіи, родина сравнительнаго языкознанія. Но все это главнымъ образомъ зависитъ отъ степени образованности, отъ количества запроса на ученыхъ и количества сихъ послѣднихъ, употребляющихъ разумный трудъ на изученіе иностранныхъ языковъ и литературъ, и лишь въ меньшей степени отъ общихъ свойствъ ихъ народности и языка. Здѣсь надобно различать теоретическое и практическое знаніе языка, т.-е. легкость думать и говорить на немъ. Въ послѣднемъ отношеніи нѣмцы ниже славянъ, и, если вообще можно гордиться чѣмъ-либо, могутъ на этомъ основаніи гордиться большею замкнутостью и устойчивостью своей народности. Если бы близость и географическое сосѣдство языковъ были главными факторами, дающими ихъ теоретическое знаніе, то такое знаніе литовскаго языка было бы достояніемъ русскихъ и поляковъ, и мы учились бы этому у нихъ, а не у Шлейхера. Между тѣмъ извѣстно, что, неговоря уже о звукахъ, многія категоріи славянскихъ языковъ на практикѣ представляютъ для взрослого нѣмца, образованнаго и простолюдина, затрудненія, неодолимыя въ цѣлые десятки лѣтъ. По этому мы можемъ судить о ихъ способности владѣть языками, менѣе сродными съ нѣмецкимъ.

Относительно этого вопроса я незнаю точныхъ наблюденій, но мнѣ кажется, что врядъ ли между нѣмецкими простолюдинами найдется столько практически владѣющихъ какими-либо иностранными языками, какъ между русскими, находящимися въ сношеніяхъ съ инородцами, напр. на Кавказѣ, въ Сибири. Хотя я не думаю, чтобы взрослый русскій могъ вполне усвоить какой-либо

¹⁾ Ueber Nationalität, Z. f. Völkerps. III, 1865.

иностранный языкъ, даже въ звуковомъ отношеніи (хотя гамма звуковъ, которою владѣетъ русскій,—въ особенности бывалый и знающій польскій языкъ, и, наоборотъ, полякъ, знающій по-русски, что нерѣдко,—гораздо обширнѣе той, какою владѣетъ нѣмецъ), по это не мое лишь личное мнѣніе, что онъ скорѣе выучится по-нѣмецки и по-французски, чѣмъ нѣмецъ и французъ по-русски. Трудно выдумать что-либо болѣе поверхностное, чѣмъ мнѣніе, что нѣмецъ по складу своей народности космополитъ, что французъ, напр., только французъ, и одинъ нѣмецъ — человекъ. Жалобы германофиловъ на то, что нѣмцы-переселенцы, гдѣ они неизолированы, какъ въ Россіи, теряютъ свою народность,—предполагаютъ странное и неосуществимое желаніе, чтобы вліяніе отдаленнаго, покинутаго отечества на второе и третье поколѣніе нѣмецкихъ переселенцевъ было сильнѣе вліянія окружающей ихъ среды.

Само собою разумѣется, что если нельзя признать непремѣнно денационализирующимъ того изученія иностранныхъ языковъ и того литературнаго (вліянія), которыя мы можемъ наблюдать въ наше время, то то же можно сказать о подобныхъ явленіяхъ древняго времени. Доисторическіе слѣды, оставленные взаимнымъ вліяніемъ народовъ, имѣютъ если не исключительно, то преимущественно лексическій характеръ; но именно лексическая сторона языка наиболѣе способна безъ перерожденія выдерживать напоръ вышнихъ вліяній. Говоря а ригорі, всякое иностранное слово на новой почвѣ должно переродиться; но безчисленны примѣры того, что такое перерожденіе и въ звукахъ и въ значеніи столь очевидно, что не требуетъ доказательствъ. Можно думать, что особенность и своеобразность народовъ существуетъ не наперекоръ ихъ взаимному вліянію, а такъ, что возбужденіе со стороны, меньшее того, какое получается изнутри, является однимъ изъ главныхъ условий, благоприятствующихъ развитію народа, подобно тому какъ, по мысли В. Гумбольдта, вліяніе личности говорящаго на другую состоитъ не въ вытѣсненіи этой послѣдней, а въ возбужденіи ея къ новой плодотворной дѣятельности ¹⁾). Взаимное возбужденіе

¹⁾ Ueber die *Verschied.*, стр. 213.

народовъ предполагаетъ не ассимиляцію, а лишь взаимное приспособленіе, которое можно сравнить съ тѣмъ, какое возникаетъ между цвѣтами, питающими насѣкомыхъ, и насѣкомыми, содѣйствующими оплодотворенію цвѣтовъ.

Какой же смыслъ имѣть послѣ этого *денаціонализація*? Она состоитъ въ такомъ преобразованіи народной жизни, при которомъ традиція народа, заключенная главнымъ образомъ въ языкъ, прерывается или ослабляется до такой степени, что является лишь второстепеннымъ факторомъ преобразованія. Случаи полнѣйшей денаціонализаціи могутъ быть наблюдаемы только въ жизни отдѣльныхъ личностей, еще неговорящими перенесенныхъ въ среду другого народа. Въ такихъ случаяхъ жизнь предковъ такой личности вносится въ ея собственное развитіе лишь въ видѣ физиологическихъ слѣдовъ и задатковъ душевной жизни. Въ примѣненіи къ цѣлымъ народностямъ, необходимо состоящимъ изъ лицъ разныхъ возрастовъ, такіе случаи и невозможны. Здѣсь денаціонализація предполагаетъ непременно лишь ослабленіе традиціи между взрослымъ и подростающимъ поколѣніемъ, т. е. частное изъятіе этого послѣдняго изъ вліяній семейства. Допустимъ самыя благоприятныя условія денаціонализаціи, именно, что подавляемый народъ не лишается имущества и не обращается въ рабство въ его грубой формѣ, и что подростающему его поколѣнію, въ замѣнъ семейства, дается лучшей изъ воспитательныхъ суррогатовъ семейства, — школа. Но школа эта, по предположенію, не пользуется языкомъ учениковъ, какъ готовымъ образовательнымъ средствомъ, но, обучая ихъ новому языку, тратитъ время на то, чтобы приготовить изъ сознанія учениковъ родъ патримонія. Очевидно, что воспитанники такой школы, при равенствѣ прочихъ условій, будутъ во всѣхъ отношеніяхъ ниже тѣхъ, которымъ при поступленіи въ нее нужно было не забывать, а лишь учиться, прилагая школьныя крохи къ огромному запасу до-школьныхъ запасовъ мысли. Подобные результаты мы получимъ, если вмѣсто школы поставимъ другія образовательныя средства, обнимаемыя понятіемъ жизни въ обществѣ. Такимъ образомъ, для денаціонализируемаго народа естественнымъ теченіемъ дѣль создаются неблагоприятныя условія существованія, вытекающія изъ умственной подчиненности, которая

будеть тѣмъ значительнѣе, чѣмъ менѣе подавляемый народъ при-
готовленъ къ усвоенію языка подавляющаго. При подобной ломкѣ
неизбѣжно на мѣстѣ вытѣсняемыхъ формъ сознанія воцаряется
мерзость запустѣнія, и занимаетъ это мѣсто до тѣхъ поръ, пока
вытѣсняющій языкъ нестанетъ своимъ и вмѣстѣ съ тѣмъ непри-
норовится къ новому народу. Люди, по правилу, добровольно не-
отказываются отъ своего языка, между прочимъ, въ силу бессозна-
тельнаго страха передъ опустошеніемъ сознанія. Ибо, пока мы не
научены чему-либо лучшему, мы держимся мнѣнія В. Гумбольдта,
что „никакой народъ немогъ бы оживить и оплодотворить чужого
языка своимъ духомъ, безъ того, чтобы непреобразовать этого
языка въ другой“ ¹⁾ Другими словами: народность, поглощаемая
другою, вноситъ въ эту послѣднюю начала распада, которыя,
конечно, произведутъ замѣтные результаты тѣмъ скорѣе, чѣмъ
многочисленнѣе и нравственно сильнѣе и своеобразнѣе погло-
щаемая народность, и наоборотъ).

Примѣняя это къ Россіи, я думаю, что à priori, вліяніе
финскихъ и другихъ племенъ, не вымершихъ, а поглощенныхъ
русскими, на образованіе русской народности неподлежитъ сомнѣ-
нію; но указанія на частные случаи этого вліянія, кромѣ нѣко-
торыхъ лексическихъ заимствованій, большею частью ложны. Такъ
мнѣніе, что великорусскія племена со стороны языка своимъ
существованіемъ обязаны вліянію финновъ, остается ложнымъ,
такъ какъ при нынѣшнихъ средствахъ языкознанія въ граммати-
ческомъ строѣ великорусскихъ нарѣчій немогетъ быть открыто
никакихъ слѣдовъ постороннихъ вліяній...

Возвращаясь къ денационализаціи и разрыву съ преданіемъ,
слѣдуетъ прибавить, что съ точки зрѣнія языка подъ этимъ по-
нятіемъ слѣдуетъ разумѣть вовсе не то, что разумѣютъ подъ нимъ
поборники идеи народности, когда, напр., жалуются на расколъ
между высшими и низшими слоями русскаго народа, между до-
Петровской и послѣ-Петровской Русью. Народная традиція или
развитіе народной жизни безъ выхода изъ колеи имѣетъ много

¹⁾ Ueber die Verschiedenheit, стр. 208.

общаго съ традицію извѣстной религіи или научнаго направленія. То, что съ одной точки кажется измѣною извѣстнымъ началамъ, съ другой—представляется лишь ихъ развитіемъ, ибо развитіе здѣсь есть лишь другая сторона предыдущаго момента. Человѣкъ, воспитанный въ догматахъ извѣстной религіи и потомъ дошедшій до ихъ отрицанія, по своему нравственному облику принадлежитъ къ ней настолько же, насколько послушный сынъ этой религіи. Западный протестантизмъ принадлежитъ къ школѣ католицизма, русскіе диссиденты—къ школѣ православія. Мысль эту, которая у насъ давно высказана, если не ошибаюсь, кѣмъ-то изъ славянофиловъ, теперь я нахожу у Штейнтала. Католикъ, протестантъ и еврей, сходящіеся въ религіозно-философскихъ воззрѣніяхъ, даютъ этимъ воззрѣніямъ каждый свою историческую подкладку ¹⁾. То же въ области науки. Послѣдователи Гримма и Боппа камень за камень разрушаютъ сложное ими зданіе, но въ то же время они продолжаютъ ихъ дѣло такъ, что Гриммъ и Боппъ при новыхъ условіяхъ не могли бы поступить иначе. Подобно этому, напр., въ русскомъ народѣ отчужденіе отъ народности мы можемъ наблюдать только въ отдѣльныхъ лицахъ, въ силу сословныхъ предразсудковъ съ дѣтства дрессируемыхъ для этого. Но образованный человѣкъ, участвующій въ созданіи литературы и науки на русскомъ языкѣ, или добровольно и сознательно отдающійся ихъ теченію, какой бы анаемѣ ни предавали его изувѣры за отличіе его взглядовъ и вѣрованій отъ взглядовъ и вѣрваній простолюдина, не только неотдѣленъ отъ него какою-то пропастью, но, напротивъ, имѣетъ право считать себя болѣе русскимъ, чѣмъ простолюдинъ. Ихъ связываетъ единство элементарныхъ приемовъ мысли, важность которыхъ неослабляется отъ сложности работъ, на которыя они употреблены. Но литературно-образованный человѣкъ своего народа имѣетъ передъ простолюдиномъ то преимущество, что на послѣднато вліяетъ лишь незначительная часть народной традиціи, именно, почти исключительно устное преданіе одной мѣстности, между тѣмъ какъ первый, въ разной мѣрѣ, приходитъ въ соприкосновеніе съ многовѣковымъ теченіемъ народной жизни,

¹⁾ Zeitschr. für Völkerpsychologie VIII. 1875, 266—7. (Zur Religionsphilosophie).

взятымъ какъ въ его составныхъ частяхъ, такъ и въ конечныхъ результатахъ, состоящихъ въ письменности его времени.

Согласно съ этимъ, образованный челоѣкъ несравненно устойчивѣе въ своей народности, чѣмъ простолюдинъ. Послѣдній на чужбинѣ почти совершенно разрываетъ связи съ родиной, и хотя съ трудомъ и плохо выучивается чужому языку, но съ необыкновенной быстротой забываетъ свой, какъ напр., поляки солдаты въ русскомъ войскѣ. Для перваго и на чужой сторонѣ лучшая часть вліяній своей народности можетъ сохраниться. Замѣчу между прочимъ, что не-русскіе элементы языка одного изъ блистательнѣйшихъ русскихъ писателей, долго жившаго и умершаго за границей, происходятъ въ гораздо меньшей мѣрѣ отъ этого обстоятельства, чѣмъ отъ воспитанія.

Мы приходимъ, такимъ образомъ, къ заключенію, что если цивилизація состоитъ, между прочимъ, въ созданіи и развитіи литературъ. и если литературное образованіе, скажемъ больше, если та доля грамотности, которая нужна для пользованія молитвенникомъ, бібліею, календаремъ на родномъ языкѣ, есть могущественнѣйшее средство предохраненія личности отъ денационализаціи, то цивилизація не только сама по себѣ не сглаживаетъ народностей, но содѣйствуетъ ихъ укрѣпленію. Предполагая, что въ будущемъ смѣшеніе племенъ на той же территоріи увеличится, слѣдуетъ принимать въ расчетъ, что къ тому времени увеличатся и препятствія къ образованію смѣшанныхъ языковъ, состояція, кромѣ упомянутаго увеличенія въ каждомъ народѣ привычки къ своему языку, и въ облегченіи средствъ поддерживать связь между отдаленными концами одной и той же народности. Мы видимъ и теперь напр., какъ группируются нѣмцы у насъ и въ Сѣверной Америкѣ.

Но, говорятъ намъ, неужели мы невидимъ, что образованіе національныхъ литературъ предполагаетъ сліяніе племенъ въ націи, объединяемая литературнымъ языкомъ? И развѣ неговорятъ намъ замѣчательные филологи, что подъ вліяніемъ общенія мысли языки становятся все болѣе и болѣе сходными въ важнѣйшихъ сторонахъ своего строенія? Не вправѣ ли мы продолжать это стремленіе до полного сліянія по крайней мѣрѣ европейскихъ

языковъ арійскаго племени? Конечно, мы вправѣ были бы это сдѣлать, если бы послышки были вѣрны.

Между тѣмъ общія очертанія исторіи арійскихъ языковъ, по которой, до дальнѣйшаго, мы можемъ судить объ остальныхъ, представляются намъ въ видѣ ихъ дифференцірованія не только въ звукахъ, но и въ формахъ, взятыхъ въ ихъ употребленіи. Отъ одного общаго языка пошло десять, одиннадцать или двѣнадцать, смотря по тому, какъ считать, славянскихъ нарѣчій. Отдѣльные народы денационализированы и нарѣчія вымерли, по въ общемъ это несоставляетъ большого расчета, и врядъ ли кто-либо въ состояніи доказать, что когда-либо славянскихъ нарѣчій было больше, чѣмъ теперь. Между тѣмъ доказательства противнаго весьма сильны.

Если бы кто вздумалъ понимать объединеніе племенъ въ народъ, напр. русскій, какъ дѣйствительное сліяніе нѣсколькихъ нарѣчій и поднарѣчій въ одно, какъ говорятъ, органическое цѣлое, тотъ создалъ бы себѣ миѳъ. Конечно, отдѣльные русскіе говоры вѣроятно возникли вслѣдствіе смѣшенія племенъ и взаимнаго проникновенія элементовъ двухъ или нѣсколькихъ сосѣднихъ говоровъ. Но не таково возникновеніе того, что мы называемъ русскимъ языкомъ. Этотъ языкъ есть совокупность русскихъ нарѣчій.

Народность съ точки зрѣнія языка есть понятіе отличное отъ такъ называемой „идеи національности“. Тѣмъ не менѣ эти понятія настолько связаны другъ съ другомъ, что требуютъ тщательнаго разграниченія.

Кажется очевиднымъ, что не только чутье, но и сознание народнаго единства, въ смыслѣ общенія мысли, устанавлиаемаго единствомъ языка, есть явленіе глубоко древнее, при томъ такое, время происхожденія коего не можетъ быть опредѣленно съ точностью. Въ отличіе отъ этого мы слышимъ, что идея національности родилась впервые въ началѣ нашего вѣка, что она дала толчокъ „постепенному выдѣленію личностей народовъ цивилизованныхъ“ „изъ первоначальнаго безразличія дикихъ народовъ“, что „великая заслуга сообщенія этого толчка“ можетъ быть приписана опредѣленнымъ личностямъ, въ Германіи — между прочимъ

Фихте старшему, у насъ — славянофиламъ“ (Градовскій ¹⁾), 246). Подобныя мнѣнія высказываются и другими, но лишь отчасти справедливы. Конечно, въ отличіе отъ Экклезіаста, мы думаемъ, что подъ солнцемъ все ново и не бываетъ повторенія событій. Идея національности нашего времени запечатлѣна своеобразностью, но подобныя появлялись и раньше. Родовое ихъ сходство состоитъ, мнѣ кажется, въ слѣдующемъ. Такая идея есть не непремѣнный признакъ народа, а возникающій отъ времени до времени умыселъ отдѣльныхъ лицъ и кружковъ сдѣлать извѣстныя черты, приписываемыя народу, руководящимъ началомъ намѣренной дѣятельности отдѣльныхъ лицъ, обществъ, правительствъ этого народа, — сообщить бѣдшую энергію дѣятельности, возвеличить ея начала. Такимъ образомъ эта идея есть частью извѣстное содержаніе мысли, частью общее душевное настроеніе личности, кружка, общества, иногда, въ рѣдкія критическія минуты народной жизни — значительной части народа. Въ этомъ смыслѣ эту идею мы признаемъ вездѣ, гдѣ въ народѣ, подъ вліяніемъ враждебнаго столкновенія съ другими народами, возникаетъ апотеоза извѣстныхъ народныхъ признаковъ, и гдѣ на знамени пишется нѣчто въ родѣ: „съ нами Богъ, разумѣйте языци и покоряйтесь“; или: „съ нами цивилизація“ и потому опять-таки „покоряйтесь“.

Идея національности есть всегда родъ мессіанизма. Усматривая всеобщность этихъ чертъ, въ различныхъ, иногда противоположныхъ взглядахъ, окрашенныхъ „идеєю національности“, мы приходимъ къ мысли, что они суть неизбежное слѣдствіе извѣстныхъ усвоивъ народной жизни, и лишаемся и права и охоты относиться съ насмѣшкою къ явленіямъ, какъ наше славянофильство. Извѣстное стихотвореніе Хомякова выражаетъ весьма вѣрно настроеніе славянофиловъ и намекаетъ на необходимость возникновенія ихъ ученія, какъ противодѣйствія подобному и столь же одностороннему ученію культуртрегеровъ:

„Не съ тѣми Онъ, кто говоритъ:

Мы соль земли....

Онъ съ тѣмъ, кто гордости лукавой

¹⁾ Национальный вопросъ въ исторіи и литературѣ, Спб. 1878.

Въ слова смиренья нерядиль...

Онъ съ тѣмъ, кто всѣ зоветъ народы

Въ духовный міръ, въ Господень храмъ“.—

(Гр., 220, 233), т. е. Онъ со славянофилами, несмотря на то, что со стороны въ ихъ смиреніи была замѣтна гордость. Безъ этой гордости. будетъ ли ея мотивомъ извѣстная утрировка положительныхъ преимуществъ народа, измѣримыхъ „общимъ аршиномъ“, или *въра* въ грядущее, въ высокое назначеніе своего народа, пока усматриваемое только пророческимъ взоромъ, нельзя обойтись, какъ скоро обстоятельства,—такія ли, какъ наши, или такія, какъ въ Германіи начала нынѣшняго вѣка.—требуютъ удаленія „духа унынія“. Передъ судомъ потомства нѣтъ правыхъ, но въ свое время, а отчасти и въ наше, славянофилы имѣли право сказать своимъ противникамъ, искавшимъ истины лишь внѣ себя:

„Цивилизація для нихъ фетишь...“

Какъ передъ ней ни гниеть, господа,

Вамъ не снискать признанья отъ Европы:

Въ ея глазахъ вы будете всегда

Не слуги просвѣщенья, а холопы. (*Тютчевъ*).

Эти противники невидѣли того, что нѣмецкое культуртрегерство по меньшей мѣрѣ столь же односторонне. Упрекая славянофиловъ въ томъ, что они, будучи небольшимъ кружкомъ, всегда имѣли слабость говорить отъ лица всей Россіи, они невидѣли того, или мирились съ тѣмъ, что культуртрегеры берутся рѣшать за все человѣчество. Въ статьѣ Рюдигера, обратившей на себя ихъ вниманіе и переведенной на русскій языкъ, мы находимъ слѣдующее. Идея національности, или просто національность, возникла лишь въ наше время наперекоръ успѣхамъ цивилизаціи, единственно лишь потому, что та же цивилизація устранила нѣкоторыя вліянія, враждебныя національности, что она ослабила аскетизмъ христіанства, измѣнила взглядъ на династическія права, разрѣшила муниципальную и сословную замкнутость, дала побѣду демократіи. Такимъ образомъ, сама цивилизація вызвала силу, враждебную высшимъ интересамъ человѣчества, ибо *національное стремленіе удержатъ народныя различія вопреки нивеллирующей цивилизаціи неизбѣжно переходитъ въ несправедливое пристрастіе*

къ своему, въ незнаніе чужого, въ пренебреженіе и вражду къ нему (98). Образование, неразлучное со стремленіемъ за предѣлы одного народнаго, старается пренебрегать несущественными различіями. Образованный умъ отъ всякаго мнѣнія требуетъ истины, отъ художественнаго произведенія—красоты, отъ учрежденія—цѣлесообразности. Но во всякомъ народѣ многое невыдерживаетъ такой повѣрки, и нужна особенная любовь къ своему, чтобы считать сказку о древнихъ вѣкахъ народной исторіи за истину, грубую образину, грубыхъ вѣковъ—за мастерское произведеніе искусства, нелѣпый законъ—за произведеніе глубочайшей государственной мудрости. Во многихъ народахъ толпа вѣритъ подобнымъ вещамъ, а знающіе больше не смѣютъ ей противорѣчить (119). Національность можетъ служить и прогрессу, и реакціи, смотря по тому, что именно до сихъ поръ препятствовало національному развитію. Такъ, напр., національныя стремленія либеральны въ Германіи, гдѣ свободѣ и единству противодѣйствуютъ государи; но онѣ враждебны прогрессу тамъ, гдѣ онѣ враждебны національности. „Такъ въ славянскихъ земляхъ ненавидятъ нѣмецкую образованность т.-е. почти всю образованность, какая тамъ есть, и ясно стремятся къ варварству прежнихъ вѣковъ“ (103).

Здѣсь подѣ національностью мы должны разумѣть „идею національности“, а не народность въ обширномъ смыслѣ, ибо если подѣ эту послѣднюю будемъ понимать не болѣе какъ сосудъ цивилизацій; то и въ такомъ случаѣ мы не въ состояніи будемъ понять, какъ развитіе содержамаго могло неразрушить сосудъ, (какъ птица, выклевываясь изъ яйца, разрушаетъ скорлупу), а напротивъ укрѣпить этотъ сосудъ. При этомъ, повидимому, идеѣ національности, какъ силѣ, враждебной цивилизаціи, приписывается, какъ постоянный признакъ—ложь. Но, исключивъ недобросовѣстныхъ людей, которые есть во всякомъ обществѣ, образованномъ или нѣтъ, развѣ можно сказать, что необразованный умъ принимаетъ то, что про себя считаетъ ложью, безобразіемъ, нецѣлесообразностью, за нѣчто противоположное, только потому, что такъ думаютъ его соотечественники? И носители національной идеи, какъ поклонники единой вселенской цивилизаціи, считаютъ мысль истинною только до тѣхъ поръ, пока неубѣдились въ ея

ложности. Приписывать имъ требованіе, что личное мнѣніе, несогласное съ мнѣніемъ большинства, должно быть подавляемо—крайне несправедливо. Даже тогда, когда ихъ идеалы позади, эти носители являются всегда представителями начала движенія, а не застоя.

Именно поэтому съ гораздо большимъ основаніемъ ихъ можно упрекнуть въ телеологической точкѣ зрѣнія на исторію какъ на исполненіе призванія, развитіе предначертанныхъ началъ, воплощеніе заранѣе готовой идеи. Это замѣтно, между прочимъ, у А. Градовскаго, несмотря на то, что онъ старается возвыситься надъ точкою зрѣнія славянофиловъ. Онъ говоритъ: „народное творчество—вотъ послѣдняя *цѣль*, *указываемая наукой* каждому племени, цѣль, безъ которой неможетъ быть достигнуто совершенство рода человѣческаго“ (Град., 146). Особенность Градовскаго состоитъ въ томъ, что у него „послѣдняя цѣль“ указывается не провидѣніемъ, а наукою, отъ чего дѣло теряетъ большую часть своей ясности. Что можетъ значить „указаніе цѣли“ Сущему наукой, т.-е. въ концѣ концовъ вами лично, ибо наука, какъ извѣстно, говоритъ только устами отдѣльныхъ своихъ представителей? Неможетъ быть, чтобы русскій народъ до сочиненія такого-то профессора неимѣлъ цѣли. Вѣроятно, слѣдуетъ понимать по прежнему, что эта цѣль была предначертана, и только открыта, говоря возвышеннымъ слогомъ, наукою, а по просту—такимъ-то ¹⁾. Но если наука не въ состояніи вмѣстѣ съ тѣмъ (какъ это и есть въ дѣйствительности) открыть, гдѣ копчается подражаніе и начинается творчество, то открытіе это пустое. И если когда-либо будетъ достигнуто совершенство рода человѣческаго, такъ что дальше некуда будетъ ити, то наука не въ состояніи будетъ этого замѣтить. Въ отличіе отъ національной идеи понятіе народности, опредѣляемое языкомъ, кажется несовмѣстимымъ съ орудованіемъ идеями, какъ конечная цѣль и достиженіе совершенства. Народъ, какъ и языкъ, имѣетъ безчисленное мно-

¹⁾ И кромѣ Градовскаго у многихъ ученыхъ есть эта замашка говорить отъ имени науки, какъ будто они, или нѣкто подразумеваемый, у нея по особымъ порученіямъ, иногда вступаться за ея честь, какъ будто она имъ тетка или сестра, или другая близкая особа слабого пола.

жество цѣлей, достигаетъ ихъ именно тѣмъ самымъ, что живетъ, но для земного наблюдателя неимѣетъ ни одной конечной.

Странность взглядовъ Рюдигера объясняется тѣмъ, что его „цивилизация“, какъ общечеловѣческое начало, есть въ дѣйствительности цивилизація съ точки зрѣнія нѣмецкой національной идеи, столь же узкой, какъ и славянская. Онъ на себѣ доказываетъ свои слова, что „національные взгляды необходимо односторонни, и національное чувство немислимо безъ несправедливости къ чужимъ“ (118). Въ сущности Рюдигеръ говоритъ: благо, если „свое“ хорошо, какъ у нѣмцевъ; тогда его охраненіе и развитіе законно. Но у славянъ „свое“ дурно, и потому любовь къ нему и ея послѣдствія суть преступленія противъ человѣчества. Но кто сказалъ, что „свое“ у нѣмцевъ хорошо, и что оно должно стать общечеловѣческимъ? Кто опредѣлилъ содержаніе этого прогрессивнаго „своего“ и рѣшилъ его несомѣстимость съ инонародною формою? Сами же носители нѣмецкой національной идеи, которые хотятъ быть судьями въ своемъ дѣлѣ и выдаютъ личную мѣрку за абсолютную. Ихъ идеалъ въ концѣ концовъ сходенъ съ идеаломъ славянофиловъ. Какъ эти мечтали о денационализаціи славянскихъ племенъ русскими, такъ тѣ видятъ всемірное назначеніе нѣмцевъ въ денационализаціи сосѣднихъ народовъ. Взявши денационализацію въ самомъ мягкомъ ея видѣ, мы получимъ, что развитіе цивилизаціи съ точки зрѣнія культуртрегеровъ должно совершиться на чужой счетъ; за обученіе враговъ цивилизаціи добру, истинѣ и красотѣ, и учителямъ должно перепадать кое-что въ видѣ матеріальнаго богатства или менѣе вещественныхъ удовлетвореній, сопряженныхъ съ властью. Такимъ образомъ и здѣсь мы можемъ перефразировать слова Мефистофеля: „Was man den Geist der Zeiten heisst, das ist im Grund der Herren eigener Geist“ -- то, что вы называете общечеловѣческимъ, есть только ваше; оно еще необязательно для всѣхъ, но вы хотите его сдѣлать такимъ, получить за это плату и сверхъ того сохранить при этомъ убѣжденіе, что даромъ потрудились на благо человѣчеству. Вы говорите: „съ нами Богъ“, но этого Бога создали вы сами, хотя и не безъ достаточнаго основанія, не безъ нужды для вашей собственной жизни, но безъ вниманія къ тому, годится ли

этотъ Богъ для другихъ и захотятъ ли, и могутъ ли другіе увѣрять въ него добровольно, или же вѣра въ него должна быть вкочлена. Если это послѣднее справедливо, то допустивши даже, что извѣстной народности предстоитъ всемірное значеніе, мы должны будемъ признать, что развитіе цивилизаціи совершается въ видахъ всего человѣчества, ибо все человѣчество заключаетъ въ себѣ и подавляемые народы, то есть частью обращаемыя въ прахъ и пепель, частью денационализуемыя, которымъ при этомъ неможетъ быть по себѣ.

Какъ попытка устранить односторонность идеи національности и ограничить позымы къ обнѣмчиванію, обрушенію и т. д., выставляется *право* національныхъ культуръ, то есть право народовъ на самостоятельное существованіе и развитіе.

Измѣненіе взглядовъ на отношеніе между общечеловѣческимъ и народнымъ, между общепароднымъ и свойственнымъ части народа, между этимъ послѣднимъ и личнымъ, объясняется до нѣкоторой степени, если будетъ поставлено въ рядъ движенія человѣческой мысли, состоящаго въ переходѣ отъ признанія объективной связи между изображеніемъ и изображаемымъ, къ ограниченію и отрицанію этой связи.—Типомъ этого движенія можетъ служить любой изъ случаевъ, въ огромномъ количествѣ собранныхъ изслѣдователями первобытной исторіи мысли. Напримѣръ, сначала человѣкъ, думая и говоря о враждебномъ существѣ, какъ волкъ, приписываетъ своей мысли не ту лишь долю бытія, какую она имѣетъ, какъ проявленіе его личной мысли, а гораздо большую, состоящую въ непосредственной силѣ приблизить, удалить, прогнѣвать или умилостивить это существо. Мысль лица представляется здѣсь сначала непосредственнымъ рычагомъ внѣшняго объективнаго бытія. Затѣмъ ея могущество приводится лицомъ въ тѣ границы, которыя намъ кажутся естественными: ей приписывается непосредственное вліяніе только на само дѣйствующее лицо. Изъ примѣра видно, что подъ *изображеніемъ* разумѣется здѣсь не только *выраженіе* мысли въ рисунокѣ, словѣ, обрядѣ, но и сама эта мысль, по отношенію къ своему объекту.

Убѣжденіе въ тождествѣ или объективной связи изображенія въ этомъ обширномъ смыслѣ слова и изображаемаго *свойственно*

не одному лишь дѣтству челоуѣческой мысли, какъ думаютъ многіе. Это убѣжденіе лишь мѣняетъ свое содержаніе съ успѣхомъ знаній. Усилія мысли снимаютъ съ истины одинъ покровъ за другимъ; но то, что въ первыя минуты открытія казалось голою истиною, вслѣдъ затѣмъ непремѣнно оказывается лишь новою ея оболочкой. Борьба съ предрасудками есть безконечная работа. У насъ нѣтъ мѣрки, которая давала бы право сказать, что въ наше время предрасудковъ убавилось. До сихъ поръ оскорбленіе словомъ, какъ унижительное для оскорбленнаго, считается за оскорбленіе дѣломъ и нерѣдко влечетъ за собою весьма реальную месть, несравненно большую, чѣмъ та, какой можно бы ожидать, если бы при этомъ принималось во вниманіе не предрасудочное отождествленіе слова и вещи, а лишь вліяніе слова на мнѣніе другихъ лицъ и на протекающія отсюда дѣйствія. Науку напрасно стараются нѣкоторые отгородить рѣзкими и неподвижными границами отъ мнѣческой мысли, ибо разница здѣсь лишь въ степени. Въ противоположность тѣмъ, которые видятъ начало критической мысли въ такой-то опредѣленной точкѣ исторіи, можно думать, напр., не только то, что каннибализмъ имѣлъ рациональныя основанія, но и то, что основанія ему положены именно критической мыслью, совершенно аналогичной съ тою, которая нынѣ стремится измѣнить и улучшить строй общества.

И въ наукѣ донинѣ продолжается отождествленіе изображенія и изображаемаго въ видѣ субстанціаціи понятій. Давно ли душевныя способности приписались за нѣчто реальное, и самая душа считалась чѣмъ-то реальнымъ, а не мысленнымъ объединеніемъ извѣстнаго ряда признаковъ. Развѣ педумаютъ многіе, что матерія есть вещь, а прочее все гиль? Давно ли считалось общепризнаннымъ, что общечелоуѣческая мысль воплощается въ языкѣ, такъ что, если мы, поставимъ передъ собою эту мысль, откроемъ извѣстныя ея свойства, то можемъ быть увѣрены, что изслѣдованіе языка обнаружитъ намъ тѣ же свойства? Приемъ несомнѣнно ученый, но представляющій аналогію съ тѣмъ, когда, наприм., по сновидѣнію, по чертамъ на бараньей лопаткѣ и пр. гадаютъ о внѣшнихъ для этихъ предметовъ и явленій событіяхъ.

Само столь обычное и необходимое для насъ противоположеніе

мысли и объекта есть тоже субстанціяція мысли, ибо „безусловно—объективное“, то, чѣмъ въ концѣ концовъ условлена наша мысль, намъ совершенно недоступно, а то, что мы называемъ объектомъ, при самомъ правильномъ пониманіи, оказывается тоже мыслью, но еще неотдѣлившейся отъ чувственныхъ воспріятій, еще регулируемою ими. То, что называется ходомъ объективированія мысли, есть терминъ неточный и состоитъ въ равной мѣрѣ въ признаніи элементовъ объекта субъективными.

Переходя къ *общечеловѣческому* и *народному*, посмотримъ, какъ судить о нихъ А. Градовскій, авторъ сочиненія, вообще весьма хорошаго, несмотря на то, что въ „Отечественныхъ Запискахъ“ оно было представлено чуть ли не преступленіемъ противъ общества.

До сихъ поръ мысль, что „идея челоѣчества воплощается въ исторіи отдѣльныхъ народовъ“, иными считается за глубокую философскую истину и понимается такъ, что идея, какъ воплощающаяся въ чемъ-то независимомъ отъ меня, говорящаго это, и сама независима отъ меня и существуетъ сама по себѣ. „Но,—говоритъ Градовскій,—отношеніе между общечеловѣческимъ и народнымъ таково, какъ между логическимъ понятіемъ и реальнымъ явленіемъ“. „Наше представленіе объ общечеловѣческомъ есть продуктъ... обобщенія частныхъ явленій“. „Оно неизмѣтаетъ реального бытія“ и существуетъ только въ мыслящемъ лицѣ и черезъ него (239). Кажется, это довольно ясно. Отсюда нравоученіе, что неслѣдуетъ и невозможно жертвовать народнымъ, какъ живымъ и реальнымъ, общечеловѣческому, какъ призрачному и отвлеченному.

Между тѣмъ рѣшимость автора оказывается шаткою. „Неужели,—говоритъ онъ,—по нашему мнѣнію, общечеловѣческое есть только логическая фикція, плодъ абстракціи, неизмѣющій никакого значенія въ жизни народовъ? О, нѣтъ! это значило бы отрицать достоинство одной изъ драгоцѣннѣйшихъ способностей челоѣческаго духа и ума—способности... къ составленію общихъ понятій“ (240). До сихъ поръ это то же, что мы видѣли и выше. Базалось бы даже, что излишне и говорить объ этомъ, такъ какъ признаніе *общечеловѣческаго* понятіемъ не заключаетъ въ себѣ его

отрицанія. Но дѣло въ томъ, что авторъ и самъ, по слѣдамъ предшественниковъ, впадаетъ въ мифологію, приписывая этому понятію иное существованіе, чѣмъ то, какое ему подобаешь, какъ обобщенію, исходящему отъ лица: „Вмѣсто того чтобы говорить объ общечеловѣческой цивилизаціи, правильнѣе говорить объ общечеловѣческомъ въ цивилизаціи, т.-е. о совокупности такихъ условій культуры, которыя *должны быть* усвоены цѣлымъ кругомъ народовъ, какъ бы эти народы ни расходились во всемъ остальномъ“ (237—8). Если общечеловѣческое имѣетъ принудительную силу для всѣхъ народовъ, то, значить, оно представляется чѣмъ-то болѣе существеннымъ, чѣмъ другія обобщенія.

Далѣе авторъ специализируетъ эти условія. Это, во-первыхъ, „тѣ условія, безъ которыхъ немислима нормальная жизнь человѣка и цѣлаго народа, каковы бы ни были особенности его культуры“... напр. личная безопасность, свобода совѣсти, мысли, слова, обезпеченіе условій народнаго здравія, продовольствія, образованія и т. д. „Понятіе общечеловѣческаго является (здѣсь) даже основаніемъ для критики національныхъ несовершенствъ“, напр., когда съ этой точки отвергается утвержденіе, что „рабство есть естественное призваніе негра“. Во-вторыхъ, это внѣшнія условія осуществленія человѣческихъ цѣлей, напр.: пути сообщенія, орудія обмѣна, машины, техника въ поэзіи и искусствѣ и т. д. (240—1).

Негрудно однако возразить, что все это можетъ разсматриваться только, какъ народное, т.-е., напр., съ одной стороны, личная безопасность, свобода и пр. каждымъ народомъ понимается различно; съ другой стороны, даже въ употребленіи и пониманіи вещей, переходящихъ отъ одного народа къ другому, существуетъ большое разнообразіе. Такъ, напр., дикарь можетъ носить подаренный ему мундиръ безъ рубашки и панталонъ. Еще менѣе замѣтна общечеловѣчность въ приѣмахъ производства. Неужели, напр., авторъ думаетъ, что силлабическое стихосложеніе на русской почвѣ было равно польскому или французскому, или что есть, напр., въ живописи и гравюрѣ не только два народа, двѣ школы, но даже два художника съ одинаковой техникой? Если бы рѣчь шла только о возможности дѣлать отъ всего отвлеченія, то не стоило бы приводить частныхъ примѣровъ; но дѣло идетъ о боль-

шемъ, именно о возможности критики *народнаго*, съ точки зрѣнія *общечеловѣческаго*. Такая критика однако настолько же мифологична, насколько была таковою попытка вывести нормальныя условія жизни пещера, или же возможности его акклиматизаціи тамъ-то изъ свойствъ рода, обнимающаго собаку, волка, шакала и пр.

Но наиболѣе очевидна субстанціація мысли въ самомъ противоположеніи общечеловѣческаго, какъ понятія, народному, какъ реальному явленію. То и другое реально и идеально ровно настолько, насколько реально и идеально понятіе. Такъ, видъ въ зоологіи и ботаникѣ имѣетъ никакъ не болѣе правъ на объективное бытіе, чѣмъ родъ понятія. Русскій народъ такъ точно, какъ и понятіе „общечеловѣческое въ цивилизаціи“,—если будемъ на него смотрѣть сверху внизъ ¹⁾ т.-е. по направленію къ элементамъ, изъ коихъ оно возникло,—немедленно распадется на частныя: племена, классы, милліоны недѣлимыхъ въ разные вѣка. Очевидно, что крайне ошибочно было бы реальность приписать личности въ отличіе отъ идеальности понятія „народъ“, ибо личность, мое я есть тоже обобщеніе содержанія, измѣняющагося каждое мгновеніе. Ключъ къ разгадкѣ явленій личной, семейной, родовой, племенной, народной жизни скрытъ глубже, чѣмъ въ абстракціи, называемой личностью. Отсюда слѣдуетъ, что противоположеніе реальности народа идеальности челоѣчества есть весьма плохое лекарство отъ неумѣренныхъ претензій національной идеи, выдающей себя за общечеловѣческое. Единственное лекарство отъ такихъ ошибокъ мысли состоитъ въ томъ, чтобы держать понятіе незамкнутымъ, открывать его приливу новыхъ элементовъ, который незамедлитель разрушить понятіе, преобразовать его въ новое. Въ иныхъ случаяхъ эти спекуляціи инымъ кажутся болѣе опасными, чѣмъ...²⁾ Напр., если бы кто сказалъ, что понятіе о единомъ народѣ (такомъ-то) заключаетъ въ себѣ несомѣстимыя противорѣчія и потому разрушается. то иной могъ бы подумать, что отъ этого пошатнутся столбы государственнаго и народнаго зданія.

¹⁾ Съ этого мѣста рукопись утрачена, и статья воспроизводится такъ, какъ напечатана въ Вѣсти. Евр.

²⁾ Пропускъ.

Но въ успокоеніе такихъ опасеній можно указать на то, что идеи начинаютъ руководить жизнью лишь послѣ, чрезъ длинные періоды, какіе нужны для превращенія ихъ, такъ сказать, въ черноземъ мысли, т.-е. въ нѣчто, о чемъ больше не разсуждаютъ.

Преимущество понятія *народнаго*, опредѣляемаго языкомъ, предъ общечеловѣческимъ, или народнымъ въ смыслѣ „идеи національности“, состоитъ въ томъ, что первое объективнѣе въ томъ смыслѣ, что менѣе апіорно, а потому, оно сильнѣе возбуждаетъ изслѣдованіе. Штейнталь ¹⁾, сказавши о возникновеніи обособленной личности, какъ продукта духовнаго развитія изъ общаго (*das Gemeine*, общее и вмѣстѣ пошлое), даннаго природою, продолжаетъ: „Но затѣмъ болѣе благородныя души (*Geister*) постолько преодолѣваютъ ограниченность индивидуальности, что изображаютъ общій законъ и идеалы (*das allgemeine, das gemeinsame Gesetz und Ideal*)“. Стало быть, по его мнѣнію, расходящіяся линіи дифференцированья преломляются въ высшихъ сферахъ развитія и вновь сближаются другъ съ другомъ. Подобную мысль высказываетъ и Орестъ Миллеръ, говоря о дифференцированіи личности и народа. Появленіе самостоятельной личной мысли и сохраненіе ея при помощи письменности сообщаетъ движеніе народной жизни. „Разнообразясь въ проявленіяхъ своей жизни и двигаясь впередъ, народъ не только неперестанетъ быть, но именно черезъ это дѣлается въ полномъ смыслѣ самимъ собою; чѣмъ болѣе возникаетъ въ народѣ отдѣльныхъ фізіогномій, тѣмъ болѣе всѣми этими фізіогноміями *выяснится*, опредѣлится и выступитъ весь наружу общій складъ народнаго духа или *народный типъ*. Именно въ эпоху первобытную, т.-е. въ эпоху почти рѣшительнаго несуществованія личностей, народы своими нравами, своею духовною жизнью мало рознятся между собою; потому-то и первобытная пора ихъ устной словесности представляетъ безъ всякаго умышленнаго заимствованія другъ у друга несравненно болѣе сходствъ, чѣмъ особенностей. Позже и въ устной словесности, въ силу долгой работы понемногу проникающей и въ нее личной мысли, начинаютъ выражаться и особенности народныя. Но только

¹⁾ Zeitschrift für Völkerpsychol., II, 1862.

въ литературѣ — конечно здоровой, самостоятельной, и *окончательно* и *вполнѣ* можетъ выразиться личная фізіогномія народа.

„Между тѣмъ въ этомъ проявленіи личности не только не исчезаютъ общечеловѣческія основы, но, напротивъ, именно въ ней и достигаютъ онѣ своего настоящаго окончательнаго развитія. Такъ точно типъ человѣческаго лица своего *высшаго* и *полнѣйшаго* развитія достигаетъ именно въ тѣхъ людяхъ, которые имѣютъ характерную, опредѣлившуюся фізіогномію, а не въ тѣхъ, въ которыхъ незамѣтно ничего, кромѣ общихъ составныхъ частей человѣческаго лица.

„Про лицо, въ которомъ есть только глаза, носъ, ротъ и пр... и во всемъ этомъ ничего особеннаго, ничего такого, что бы принадлежало только одному этому лицу, такъ и хочется сказать: „какое это пошлое, нечеловѣческое лицо!“ Главное въ человѣческомъ типѣ именно и составляетъ способность, во всѣхъ человѣческихъ лицахъ, сохраняя общія свои основанія, въ то же время становиться въ каждомъ изъ нихъ чѣмъ-то единственнымъ въ своемъ родѣ. Поэтому-то и то, что выражаетъ собою всего полнѣе не физическій, а духовный типъ человѣческаго рода — словесность, своего полного развитія достигаетъ и со всею ясностью выводитъ наружу *всю глубину человеческого духа* именно тогда, когда являются въ словесности произведенія отдѣльныхъ лицъ, т.-е. личнаго творчества, изъ которыхъ каждое составляетъ нѣчто единственное въ своемъ родѣ“¹⁾.

Здѣсь прежде всего нужно устранить ошибочную мысль (или, быть можетъ, лишь ошибочное, безъ нужды міеологическое выраженіе), что „личное творчество выводитъ наружу всю глубину человеческого духа“. Какъ будто эта глубина не тогда только и возникла, когда обнаружилась! Какъ будто полнота развитія есть нѣчто заранѣе данное, но лишь скрытое и спящее до поры, какъ, по міеологическому возрѣнію, искра въ кремнѣ. Затѣмъ: вѣрно, что дифференцированіе народовъ связано съ обособленіемъ въ нихъ личностей; но думать, что дифференцированіе народовъ есть вмѣстѣ съ тѣмъ стремленіе къ общечеловѣчности, это все равно, что

¹⁾ Ор. Миллеръ, Опытъ истор. обозрѣнія русск. слов., стр. 18—19. 1866.

думать, что человекъ, возвышаясь надъ своими звѣрообразными предками, стремится къ общеживотности. Приближеніе къ общечеловѣчности мы можемъ представить себѣ лишь позади нынѣшняго уровня развитія человѣчества, тамъ, гдѣ и Миллеръ видитъ сходство между народами, независимое отъ заимствованія, Но по направленію къ будущему общечеловѣчность, въ смыслѣ сродства, можетъ только уменьшаться. Она увеличивается лишь въ смыслѣ силы взаимнаго вліянія, подобно тому, какъ съ возникновеніемъ человека усиливается его вліяніе на животныя и растенія и наоборотъ.

О. О. Потєбня. Фото 80-х років XIX ст.

О НАЦИОНАЛИЗМЪ

Замѣтка по поводу статьи: Ueber Nationalität, von Dr. Ludwig Rüdiger, Zeitschrift für Völkerpsych. u. Sprachwiss. III B. 1865.

Слово *народъ* перешло отъ отвлеченнаго значенія нарожденія и, быть можетъ, единчнаго значенія (нaroжденное, человекъ) ¹⁾ къ собирательнымъ значеніямъ множества людей, простонародья и націи. Что такое народъ, въ этомъ послѣднемъ и самомъ широкомъ смыслѣ, славянскій языкъ отвѣчаетъ намъ сопоставленіемъ синонимовъ народъ—языкъ, и этотъ отвѣтъ и до сихъ поръ вѣренъ. Народность есть то, чѣмъ одинъ народъ отличается отъ другого. Но почему же, именно, извѣстную совокупность населенія мы считаемъ *однимъ* народомъ?

Не по единству происхожденія, и не по сходству внѣшняго типа мы называемъ народъ—народомъ. Народы давно уже перешли за предѣлы племеннаго единства и раздѣлили между собою многія племена. Еврея, цыгана, финна, татарина, нѣмца, обрусѣлыхъ настолько, что языкомъ ихъ сокровенной мысли сталъ русскій языкъ, мы не можемъ причислять ни къ какому народу кромѣ русскаго. На оборотъ, образованнаго русскаго, нѣмца, француза, несмотря на сходство ихъ внѣшнихъ привычекъ и возможное тождество ихъ со-

¹⁾ На единичность значенія этого слова указываетъ употребленіе его въ Остромиров. Евангеліи для словъ собирательнаго значенія *homines, populus*, не только въ единственномъ, но и во множественномъ числѣ „народи мнози“, а также аналогія со словомъ *людъ*, коего единичное значеніе предполагается малорусскимъ уменьшительнымъ *людокъ*, мнѣшеское—*карликъ*, польское *wielkolud*, *великанъ*. Къ послѣднему замѣчу, что изъ него, по недослышкѣ, сдѣлали—*верблюды*. По свидѣтельству г. Будзиловича о Каменецлитовской вежѣ XIII в. старожилы говорятъ, что ее строили великаны (*верблюды*) стоя на колѣняхъ. (Срезневскій, свѣдѣнія о малоизвѣстныхъ и неизвѣстныхъ памятникахъ, т. I, 2, 9).

ціальнихъ, политическихъ и релігіозныхъ воззрѣній мы отнесемъ каждаго къ своему народу.

Народное единство столь очевидно не состоитъ ни въ географическомъ единствѣ территоріи, ни въ государственномъ, ни въ релігіозномъ единствѣ, ни въ сходствѣ внѣшняго образа жизни, пищи, одежды, характера построекъ, нравовъ, обычаевъ, ни въ степени экономического, юридическаго, научнаго и художественнаго развитія, что, не доказывая этого отдѣльными примѣрами, достаточно сослаться на отсутствіе всѣхъ этихъ единствъ въ любомъ изъ великихъ народовъ.

Если же это такъ, то не только лучшая, но и вѣрная, единственная примѣта, по которой мы узнаемъ народъ и вмѣстѣ съ тѣмъ единственное, незамѣнимое ничѣмъ и непремѣнное условіе существованія народа есть единство языка.

Какъ бы ни опредѣлялось точнѣйшимъ образомъ это послѣднее понятіе, во всякомъ случаѣ изъ того, что нынѣ извѣстно о языкѣ, слѣдуетъ, что такъ понимаемое народное единство—чисто формальнаго свойства. Языкъ можетъ разсматриваться какъ содержаніе, лишь по отношенію къ отвлеченнѣйшимъ формамъ мысли; но онъ есть форма того, что имъ можетъ быть обозначено; самъ по себѣ онъ содержитъ лишь представленія, т.-е. намеки на мысль, ея символы, исходныя точки, а не ея содержаніе. Онъ есть орудіе сознанія и элементарной обработки мысли, и, какъ орудіе, условливаетъ приемы умственной работы и, до нѣкоторой степени, ея совершенство; но предѣлы ея усовершенности не могутъ быть указаны напередъ.

Поэтому народность, т.-е. то, что дѣлаетъ извѣстный народъ народомъ, состоитъ не въ томъ, что выражается языкомъ, а въ томъ, *какъ* выражается.

Народное единство есть единство формальное. Несмотря на эту мнимую пустоту содержанія, народность есть великій историческій двигатель, потому что служить средствомъ образованія единства другихъ связей между членами одного и того же народа; единство вѣры, образованности и пр. Народность есть стимулъ, дѣйствующій съ появленія человѣческихъ обществъ, и при томъ независимо отъ того, сознаются ли раздѣляющія ея особенности или нѣтъ.

Человѣку, для достиженія неисчислимаго множества цѣлей, достаточно только чувствовать себя частью своего народа и пользоваться этимъ, и до сихъ поръ лишь немногимъ ученымъ удавалось уловлять отдѣльныя, сравнительно мелкія черты склада мысли, ха-

рактизирующего народъ. Изученіе направленій народной мысли, условленныхъ языкомъ, стало быть того, что одно только и должно называться народностью, есть высочайшая задача языковѣдѣнія.

Въ этомъ смыслѣ народность имѣетъ мало общаго съ національными стремленіями въ области практической жизни и идею національности, какъ ее понимаетъ авторъ названной статьи и многіе другіе.

По Рюдигеру, идея національности, или просто національность, возникла лишь въ наше время, на перекоръ успѣхамъ цивилизаціи, единственно потому, что та-же цивилизація устранила нѣкоторыя вліянія враждебныя національности, что она ослабила аскетизмъ христіанства, измѣнила взглядъ на династическія права, разрѣшила муниципальную и сословную замкнутость, дала побѣду демократіи. Такимъ образомъ цивилизація вызвала силу, враждебную высшимъ интересамъ человѣчества, ибо національное стремленіе удержало народныя различія вопреки нивелирующей цивилизаціи, *неизбѣжно* переходящей въ несправедливое пристрастіе къ своему, въ незнаніе чужого, въ пренебреженіе и вражду къ нему (98) ¹⁾. Национальность можетъ служить и прогрессу и реакціи, смотря потому, что именно до сихъ поръ препятствовало національному развитію. Такъ напр. національныя стремленія либеральны въ Германіи, гдѣ свободѣ и единству противодѣйствуютъ государи; но они враждебны прогрессу тамъ, гдѣ онъ враждебенъ національности. „Такъ въ Славянскихъ земляхъ ненавидятъ нѣмецкую образованность, т. е. почти всю образованность, **какая тамъ есть**, и явно стремятся къ варварству прежнихъ вѣковъ“. (103). Другими словами, благо, если „свое“ хорошо, какъ у нѣмцевъ, тогда охраненіе и развитіе его законно, если же это „свое“ дурно,

¹⁾ Образованіе неразлучно со стремленіемъ выйти за предѣлы одного народнаго общеобязательнаго, старается пренебрегать несущественными различіями. Образованный умъ отъ всякаго мнѣнія требуетъ истины, отъ художественнаго произведенія—красоты, отъ учрежденія—цѣлесообразности. Во всякомъ народѣ многое не выдерживаетъ такой повѣрки и нужна особенная любовь къ своему, чтобы считать сказку о древнихъ вѣкахъ народной исторіи за истину, грубую образину грубыхъ вѣковъ—мастерскимъ произведеніемъ искусства, нелѣпый законъ—продуктомъ глубочайшей государственной мудрости. У многихъ народовъ толпа вѣритъ подобнымъ вещамъ, а знающіе больше—не смѣютъ ей противорѣчить. (119)

Национальные взгляды необходимо односторонни, и національное чувство немислимо безъ извѣстной несправедливости къ чужимъ (118).

какъ у Славянъ, то любовь къ нему и ея послѣдствія—преступленіе противъ челоуѣчества. Очевидно здѣсь говорится не о народности въ принятомъ нами смыслѣ. Во первыхъ народность, какъ основная народная связь, возникла не вчера, а въ одно время съ народами. А развѣ народовъ не было до нашего столѣтія? Развѣ сознаніе народнаго единства не высказывалось въ отдаленные вѣка Русской исторіи и не было, въ соединеніи съ другими силами, двигателемъ великихъ событій? Дѣло другое сознательное примѣненіе народности ко внѣшней и внутренней политикѣ. Оно, хотя и не въ нашъ вѣкъ впервые появилось, но, безъ сомнѣнія, есть явленіе позднѣйшее и относится къ народности, какъ эксплуатація народной силы къ ея существованію. Во вторыхъ, такъ называемая, новая національность оказывается не формою, а извѣстнымъ содержаніемъ, коей значительная доля есть ложь, достояніе невѣжественной массы. По этому образованность вредна національности, стираетъ народныя различія. Но если народъ есть форма, то все это не можетъ къ ней относиться. Умственная дѣятельность народа можетъ производить продукты отдѣлимые отъ языка, какъ отъ своей формы, и безъ существеннаго ущерба переложимые на другіе языки. Чѣмъ болѣе такихъ отдѣльныхъ продуктовъ, тѣмъ выше всемірное значеніе цивилизаціи извѣстнаго народа.

Въ большинствѣ случаевъ мы лишь а priori предполагаемъ зависимость умственной продуктивности отъ языка (resp. народнаго), но не въ состояніи его уловить.

Что изъ выработаннаго народомъ можетъ быть совмѣщено съ иностранной формой и получить общее значеніе, а что нѣтъ, объ этомъ могутъ правильно судить заимствующие, а не тѣ, у кого заимствуютъ; если же послѣдніе берутъ на себя роль судей въ чужомъ дѣлѣ, то сужденія ихъ сплошь и рядомъ бываютъ крайне односторонни. Ихъ требованія отъ заимствующихъ похожи на то, какъ если бы кто, наваривши каши для себя и для другихъ, потребовалъ, чтобы эти другіе, изъ благодарности, вмѣстѣ съ кашей съѣли и горшокъ, въ которомъ она варилась. Такъ многіе пѣмцы, видя, что славяне не хотятъ ихъ формы, подобно Рюдигеру, провозглашаютъ, что славяне, въ силу своей народности, чуждаются образованности вообще и стремятся къ варварству темныхъ вѣковъ.

Заимствованіе инороднаго содержанія, отдѣлимаго отъ своей формы, не можетъ быть вредно народности по той же причинѣ, по которой взаимное пониманіе между отдѣльными лицами не влечетъ за собою и умственнаго и нравственнаго однообразія. Взаимное по-

вниманіе между лицами говорящими однимъ языкомъ, какъ доказано нѣмецкими учеными, состоитъ не во внѣшней передачѣ извѣстнаго содержанія, а во взаимномъ возбужденіи мысли: слово, сказанное однимъ вызываетъ въ другомъ тоже представленіе (т. е. признакъ, коимъ слово обозначаетъ извѣстное содержаніе), а представленіе вводитъ въ сознаніе весь комплексъ мысли, связанной съ нимъ при этомъ. Содержанія слова у обоихъ говорящихъ не тождественны.

Разница между пониманіемъ чужого и своего языка только та, что слово чужого языка вызываетъ въ понимающемъ не то же представленіе, а другое, ему соответствующее. Здѣсь одинъ языкъ вызываетъ дѣятельность другого....

Германофилы недовольны такимъ положеніемъ вещей и хотѣли бы невозможнаго, именно, чтобы и на второе, третье поколѣніе разрозненныхъ нѣмецкихъ колонистовъ въ славянскихъ земляхъ, сѣверной Америкѣ и пр. вліяніе семейнаго языка и отдаленнаго фатерланда было могущественнѣе вліянія окружающей среды.

Быть можетъ тѣ, которые согласятся, что заимствованіе инороднаго содержанія посредствомъ хорошихъ переводовъ вообще не вредить своеобразности языка, скажутъ: языкъ индивидуализируетъ отдѣльныя личности и народы.

Мы замѣчаемъ въ нашемъ письменномъ языкѣ измѣненія, которыя называютъ „*побѣдами*“ народнаго языка надъ ненародною частью книжнаго. Стало быть книжный языкъ борется съ народнымъ и послѣдній одолеваетъ. Сочувствіе наше должно быть на сторонѣ побѣдителя, потому что „наши мѣстные говоры образованы правильнѣе, вѣрнѣе и проще, чѣмъ нашъ письменный *жаргонъ*“ (Даль гл. I. V).

Отсюда заключаемъ, что дѣло идетъ къ окончательному вытѣсненію письменнаго языка народнымъ.

Народнымъ, но какимъ? Народныхъ говоровъ много, а письменный языкъ предполагается одинъ, по крайней мѣрѣ, въ видахъ объединенія умственной дѣятельности всего народа, одинъ главный. Слѣдовательно одинъ языкъ образованный изъ народныхъ говоровъ, существенный признакъ коихъ есть дробность, будетъ такъ сказать вытяжкою изъ нихъ, стало быть не имъ самимъ, не языкомъ народнымъ въ томъ смыслѣ какъ народны нынѣшніе русскіе говоры, а чѣмъ то другимъ.—Чѣмъ-же?...

ОБЩИЙ ЛИТЕРАТУРНЫЙ ЯЗЫК И МЕСТНЫЕ НАРЕЧИЯ

Наиболее выгодное для успеха знаний отношение между собиранием материалов и их научною разработкою есть такое, когда материалы не залеживаются, не остаются мертвым капиталом в ожидании большого накопления, а немедленно пускаются в оборот. Только при таком положении вещей труд собирателя может разумно направляться, правильно и неуклонно возвышаться в цене и внутреннем достоинстве. Собрание и разработка научных материалов до некоторой степени сходны с экономическим производством и потреблением: можно расширить производство в ожидании сбыта; но, чтобы не поплатиться временем и трудом, лучше соразмерять производство со спросом.

Несоразмерность научных материалов и их разработки может состоять только в преобладании первых над последнею. Строить из ничего невозможно, но было бы сознание надобности постройки и строители, а материалы, в крайности, они сами доставят, тем более, что есть такие материалы, которые могут быть добыты только строителями. Если исследователь делает ошибочные выводы из посылок, недостаточно полных не по его собственному нерадению, то и сам он прав, и науке от этого может быть только польза. Напротив, вредно откладывать работу до накопления материалов с тем, чтобы, когда их будет довольно, строить без ошибок, прямо набело. Строить набело невозможно, накопленные материалы в работе окажутся негодными, и никогда их не будет в пору для здания.

Применяя это к истории русского языка и связанным с нею этнографическим вопросам, мы не вправе сказать, что по недостатку данных не настало еще время определить границы русского языка, его внутренние деления, отношения нынешних русских говоров к прошедшему русскому языку и ко внешним влияниям, наглядно изобразить на этнографической карте русского населения то, что может быть так изображено. Требования эти не были уже новы, когда высказаны г. Срезневским в «Замечаниях» лет двадцать тому назад («Замечания о материалах для географии русского языка» в «Вестнике русского географического общества», 1851, кн. I). Для выполнения их действительно только, как оказывается, еще не настало время, но не по скудости данных, а потому, что вопросы эти не воз-

буждают достаточного научного интереса.

В последние двадцать лет количество печатных образцов народной речи значительно увеличилось; но так как итогов им почти не подводилось, то и пробелы в них пополнялись только случайно и в самой степени их годности для изучения языка не заметно правильного возрастания. Не много наберется образцов, которые можно было считать подлинными и верными свидетельствами о современном состоянии языка, а не отвлечениями от множества драгоценных для исследователя особенностей. Сборник небольших образцов народной речи на всем географическом протяжении русского языка вышел бы теперь крайне несовершенным по количеству — качеству; но он был бы полезен в том отношении, что наглядно показал бы, о каких значительных пространствах русского языка мы или вовсе не имеем сведений, или имеем сведения неточные и недостоверные.

Я сожалею, что не приложил такого сборника к своей статье «О звуковых особенностях русских наречий» *, где приведены лишь скудные образчики некоторых малорусских говоров. Теперь, ограничиваясь дополнением части этой статьи, я прибавляю еще несколько малорусских образцов, к сожалению, тоже очень неточных.

Неясность и ошибочность понятий о цели, для которой собираются и издаются произведения устной словесности, и о языке, образцами коего они служат, много вредит достоинству изданий. Всякие исторические документы, особенно те, пользование коими требует известной подготовки, более интересуют немногих исследователей, чем массу читающей публики. Согласно с требованиями этих немногих поступают обыкновенно издатели древних письменных памятников языка, передающие эти памятники или точь-в-точь, или так, что поправки могут быть отделены от первоначального текста. И какую бы цену имело для нас, напр[имер], «Слово о полку Иг[ореве]» со стороны языка и содержания, если б оно дошло до нас не в том виде, как его могли прочитать первые исследователи, а только в переводе на современный язык?

Никто не отвергает важности произведений народной словесности, дошедших до нас не на пергаменте и бумаге, а в народной памяти; но их записыватели и издатели, даже достаточно приготовленные к этому делу, даже недюжинные, считают уместным обращаться с ними довольно произвольно. Так, напр[имер], П. А. Кулиш, издатель превосходного во многих от-

* В «Филологических зап[исках]» 1866 г. и вместе со статьею о полногласии в отдельном оттиске под заглавием: «Два исследов[ания] о звуках русского языка», Варшава, 1866 г.

ношениях сборника «Записки о Южной Руси», издал восемь дум, записанных им в с. Александровке Сосницкого уезда не в том виде, в каком слышал их от Андрея Шута, а в переделке на украинский говор, с удержанием лишь немногих особенностей сосницкого говора, не противных, по его мнению, слуху «степовика» («Зап[иски] о Ю[жной] Р[уси]», 8, 76). Неизвестно, записывал ли кто-либо после г. Кулиша там же и от того же лица. Быть может — никто. Если Андрей Шут, который в 1853 году был уже седым стариком, уже умер и, что возможно, унес с собою свои думы, то поверять г. Кулиша будет почти так же трудно, как первых издателей «Слова о полку Иг[оре]ве». Во всяком случае, мы до сих пор не имеем порядочного образца сосницкого говора, а могли бы их иметь несколько, если бы захотел записыватель. Почему же он не захотел? Что за привилегированные люди эти степовики: в жертву их эстетическому удовольствию, которое могло бы нарушиться непривычными для них звуками (а может быть и формами и словами!) приносится подлинность памятников! Правда, украинскому или степовому говору принадлежат лучшие образцы новой малорусской письменности; но должно ли это обстоятельство обезличивать образцы других малорусских говоров? Подобно г. Кулишу, но большей частью бессознательно поступают и до сих пор многие записыватели, искажая местные особенности говоров под влиянием того, который признают за литературный язык. На вопрос о признаках малорусского наречия, или, если угодно, языка, нам отвечают: что это то наречие, в коем *i* вм<есто> **ѣ, о, е;** и вм[есто] **ы; у в бути; ц** мягкое, **ть** в **З** л[ице] наст[оящего] вр[е]мени] и пр., из чего вытекает заключение, не согласное с истинною, что говоры, в коих нет ни одного из этих признаков, или вовсе не существуют, или не суть малорусские. См. предислов[ие].

То же самое повторяется в большей сфере всего русского языка. Можно бы привести немало доказательств того, что у нас господствует смешение понятий русского литературного языка и русского языка в смысле совокупности русских говоров, что весьма часто свойства первого теоретически переносятся на последний и, наоборот, свойства отдельных говоров несправедливо приписываются литературному языку, что из такого теоретического сумбура выводятся даже правила для практической деятельности, выдаваемые за столь непреложные, что от соблюдения их ставят в зависимость благосостояние народа и государства. Вообще литературные языки виднее, чем народные говоры. Круг всякого языка слишком обширен для ненаучной мысли, которая, с одной стороны, не заходит в прошедшее языка (напр[имер], «дал ꙗси» считают не русским), а с другой — о современном языке судит по привычному или по тому, что считает лучшим.

Языкознание, цена преимущества литературного языка, не

подчиняет ему народных говоров и подобно всякой науке стремится к разделению понятий, а не к их смешению.

В чем состоит важность литературного языка? <Посредством языка человек сознает и видоизменяет содержание своей мысли. Чтобы знать о существовании этой мысли, он должен извне получить указание на нее. Лучшим из таких указаний служит членораздельный звук. Таким образом, язык потому есть средство сознания, что он сам средство объективировать мысль, т. е. ставить вне себя самого ее образ, ее отражение. Как раздельный звук направляет мысль, представляя ее чем-то вещественным, так звуковые письмена закрепляют самый знак мысли, слово. По своей бóльшей объективности письменность, как орудие сознания, как воспитательное средство, созданное мыслью для себя самой, действует с удвоенною силою сравнительно с изустным языком. Мысль, воспитываемая опытом предшествующих поколений, сохраненным письменностью в его раздельности и в его конечных выводах, усложняется и совершенствуется несравненно быстрее, чем та мысль, которая питается одним изустным преданием, весьма несовершенно сохраняющим итоги прежней умственной деятельности. Как сознательная мысль не возможна без языка, так более сложная работа этой мысли не возможна без письменности, в чем мы убеждаемся ежечасным опытом. Письмена образные и полудиакритические в большей или меньшей мере отделяют содержание мысли от языка; но такое отделение возможно только отчасти, потому что слово само по себе есть не только звук, но и известное содержание мысли, именно представление *. Поэтому такие письмена, не объективируя известной и весьма значительной доли содержания мысли, действуют вредно на саму мысль. Фонетические письмена именно потому суть совершеннейшее средство сохранения, так сказать, капитализации мысли, что следят за всеми изгибами ее формы, т. е. слова. Они заметно влияют на самую эту форму. Пишущий ими принужден разлагать не только речь на слова, но и слова на звуки. Анализ этот укрепляет в сознании данную форму слова и производит то, что в письменном языке эта форма устойчивее и прочнее, чем в языке, не имеющем письменности *. В последнем значении слова

* Один признак, посредством коего в сознание содержится слова.

Если б, общий ход мысли направлен былк отвлечению, идя к отвлечению от слова, то человечество осталось бы лишь при образных или символических письменах, но мы видим постоянное стремление к конкретности изобр[ажения] мысли.

* W. Humboldt, Ueber die Buchstabenschrift und deren Zusammenhang mit dem Sprachbau, Gesammelte Werke, VI.

есть единственная сила, охраняющая слово от изменений; как скоро известная часть слова оказывается не существенно нужною для его значения, она подвергается различным ассимиляциям, сокращениям и опущениям звуков, потому что говорящий бессознательно стремится к сбережению мускульной силы. Письмо приучает разумно представлять звуки и сохранять их даже в тех случаях, когда отношение их к значению неясно. Письменный язык, с одной стороны, в лексическом и синтаксическом отношении развивается быстрее языка, не имеющего письменности, потому что служит органом более деятельной мысли, но в то же время он консервативнее последнего относительно звуков и грамматических форм. Поэтому если письменный язык вначале совершенно совпадает с устною речью, то с течением он, в силу одной своей формальной устойчивости и более быстрых изменений устной речи, отделяется от последней и становится сам по себе наречием, притом (так как привычки, приобретенные за пером, остаются до некоторой степени и в разговоре) наречием не для глаза только, но и для слуха, впрочем лишь в некоторой степени, о чем ниже.

Архаичность * письменного языка имеет двоякую важность для успехов мысли. Во-первых, употребление звуковых письмен само по себе, к научному анализу языка, обнаруживающему значение и в тех стихиях слова, которые для обыкновенного сознания лишены смысла **. Тем важнее для этимологического разумения языка правописание, отставшее от произношения, представляющее нам прошедшее языка и заставляющее сравнивать это прошедшее с настоящим.>

Этимологическое разумение языка нужно не одним филологам. Если бы так было, то сами филологи были бы люди ненужные и языкознание было бы невозможною наукою без практической почвы. <Этимологическое разумение есть лишь другая сторона упомянутой выше капитализации мысли в языке, потому что знать происхождение данного слова можно не иначе, как сохраняя в то же время в памяти значение слова, генетически предшествующего данному.> Такое разумение есть неперемное условие усвоения языка отдельными лицами и его дальнейшего развития совокупною деятельностью многих. В известной мере оно есть достояние всякого говорящего. Степень его может быть выше и ниже, и это не безразлично для мысли. Не все равно, представляется ли нам язык собранием бессвязных и произвольных значков, из [которых] каждый должен быть

* Приписка на полях: Письменный язык действует, пока изучение истории языка приучит к отделению слова от понятия.

** К приобретению и сообщению знаний — случай почти невозможный, и то все же она была бы сильным образовательным средством.

заучен порознь и каждый бремент память, мешая другого рода умственной деятельности, или же связною системою, в которой знание немногого дает ключ к пониманию несравненно большего. Усвоение этимологического правописания требует <труда> некоторых усилий, которые, однако, вообще вознаграждаются возвышением уровня этимологического понимания языка. Впрочем известно, что литературные языки, пока живы, находятся под влиянием народных говоров. Этимологическое правописание никогда не бывает вполне последовательным, представляя ряд разновременных частных сделок между консервативностью письменности и требованиями произношения. Уступки произношению законны лишь тогда, когда отклонение от него во имя письменного языка не дает мысли среднего уровня пишущих ничего, кроме труда*.

Во-вторых, для нескольких говоров или наречий, имеющих общий литературный язык, архаичность этого последнего есть средство поддерживать и восстанавливать взаимные связи. Таково значение русского литературного языка для русских говоров. Главное основание единства русского народа состоит в большем сходстве русских говоров между собой, чем с другими сродными языками. Высокая степень взаимного понимания между людьми разных говоров при смежности этих говоров повела к органическому их слиянию, которое следует строго отделять от порчи языка в больших городах, в войске и т. п. По границе между наречием великорусским и малорусским лежит широкая на западе и суживающаяся к востоку полоса, занятая говорами малорусскими, принявшими некоторые южновеликорусские черты, и южновеликорусскими, поражающими сходством своего формального и лексического состава с малорусскими. Малорусская песня, не теряя своей художественности, может почти дословно перейти в говоры белорусские. Тем не менее, разница между русскими говорами так велика, что вполне понятны друг другу только говоры смежные, да и то в силу привычки. Знание русского литературного языка, без сомнения, более облегчает понимание каждого из русских народных говоров, чем знание только одного из этих последних. Явление это объясняется, между прочим, тем, что русский литературный язык сохранил от древнейшего времени многие черты, которые не-

* Но, например, пишут *почва* и этим написанием слова изолируют слово и делают его так непонятным, что даже такой знаток русского языка, как Даль, сблизает это слово с *почивать*, *лежать*. Между тем, некоторые значения этого слова (*подошва*, *кожа на подошве*) указывают на этимологическое и вместе на далекое от произношения написание *подшва* (оси<овная> русс<кая> форма *подъшва*), в коем кто же не узнает несколько отличной формы *подошва*.

когда были общерусскими, а также одинаково отстоят от ответственных черт народных говоров, одинаково предполагаются ими и в этом смысле и теперь могут считаться общерусскими. Желая возможного большего взаимодействия сил русского народа, мы должны дорожить такими чертами русского литературного языка, которые делают его средоточием русских говоров и облегчают это взаимодействие. Предположим то, чего нет, именно, что для всех великорусских говоров годились бы формы: *белай, горот, дохот, кстить и кщон, ездют и ездют*, и в этом направлении изменим весь письменный язык. Следствием такого отождествления этого языка с известными говорами было бы его решительное отчуждение от других. Это был бы вызов этим другим образовать свой срединный язык, вызов тем более вредный для развития народа, чем более поставлено было бы препятствий им вольно принять его. Между тем, на «*белый, город, вход, крестити и крещен, ездят*» могут помириться все русские говоры, потому что эти формы более-менее одинаково служат им всем.

С назначением русского литературного языка согласны только те сделки между архаической его стороною и неологическими требованиями говоров, при коих сознательно или бессознательно приняты в расчет интересы главных делений народного языка. Так, было бы полезно очистить наше правописание от произвольных, якобы этимологических тонкостей, из коих иные не разумнее различия в русском языке омикрона и омеги, от излишних для всех русских говоров архаизмов, но с другой стороны, и от обязательных великорусских провинциализмов.

Срединность русс[кого] литер[атурного] языка частью действительно выражается, частью должна выражаться не в одном характере правописания, но вообще в грамматике и в составе словаря. Так, напр[имер], известно, что в древнем русском и теперь не только в м[ало]р[усском], но и в некоторых в[елико]р[усских] говорах есть мужские имена на -о. Спрашивается, почему одно из таких русских слов, входя в письменный язык, еще не потерявший склонений, должно или стать несклоняемым, стало быть, мертвым телом в живом языке, или склоняться не так, как ему подобает, напр[имер], *Ивана Серко, Ивану Серко* или *Тараса Шевченки*, как будто от именит[ельного] п[адежа] на -а. Даль говорит о легкости лексических заимствований из народных великорусских говоров: «Напишите слово, называемое вами областным, как мы вообще пишем, не подделываясь под говор, и смело ставьте его в общий великорусский словарь» (Даль. Слов., I, V), который, заметим, у Даля есть вместе и словарь литературного языка. Конечно, важно внести областное слово в словарь, но оно и в литературном облачении остается областным, если от употребления не стало и литературным. Мы можем без основания сказать и так: поймите силу малорусского слова, сумеете кстати употреблять его в литературной речи и

этим вы ее не исказите, а обогатите. Чтобы такие слова чаще попадали в эту речь, для этого нужно, чтобы содержание ее чаще бралось оттуда, где они растут. Нельзя не заметить великорусской окраски нашего письменного языка. Она оправдывается в некоторой степени образованием правительственных центров, ставших и средоточиями литературной деятельности, среди великорусского населения, численным преобладанием этого населения над малорусским, а также и тем, что древние предания письменного языка в большей чистоте сохранились в допетровской северной и восточной письменности, чем в юго-западной, что слабило влияние этой последней. Тем не менее нынешний письменный язык не тождествен ни с одним в<елико>-р<усским> говором и безоговорочно не может быть назван великорусским. Тем, чем он дорог, именно своей способностью быть органом письменной мысли, он обязан не своим великорусским чертам, а тому, что общерусского и вовсе не русского по происхождению внесено в него интеллигенцией всех веков и всех русских областей.

При теоретич[еском] изучении языка все усилия должны быть направлены к сохранению особенности говоров. Мы должны помнить, что языки создаются и изменяются не теоретическим измышлением, а употреблением языков изустных и письменных, которые в своей сложности не зависят от нашего произвола. Если мы лично желаем, напр[имер], безусловно единства русского языка или отождествления письмен[ного] рус[ского] языка с теми или другими говорами и, руководясь этим желанием, устраним из изучения одни гов[оры] русского яз[ыка], смешавши между собою другие, то <из этого> для русского языка отнюдь не выйдет никаких последствий, согласных с нашим желанием, а выйдет только ошибочность наших собственных выводов. Что было раздельно в языке, то и останется таковым. Наоборот, если нам удастся уловить особенности говоров, то это нисколько не помешает их смешению в действительности.

Свойство предмета, то есть многосложный состав русс[кого] яз[ыка], требует, чтобы научная грамматика русского языка была сравнительной.

В последнее время, можно сказать, вошло в моду кстати и некстати ругать русскую грамматику, предполагается при этом в простоте сердца, во-первых, что практич[еское] влияние грамматич[еского] изучения языка на самый строй его весьма велико и тогда, как это изучение при самых благоприят[ных] условиях, т. е. при успешной разработке языка , весьма слабо, а у нас и тем паче; во-вторых, что мы разошлись с народом, что только народ говорит по-русски, а мы черт знает по-каковски.

И Максимов («Год на севере», 486) швырнул грудку в русск[ую] грамм[атику]: «Не останутся довольными Греч и Востоков, но ведь и они не без греха в поползновениях

своих на уродование прирожденной русской речи; и они не без упрека в насилованной навязчивости языку русскому таких форм (??) и правил, какие взяты в иностранных землях и каких (?) они лет сорок учат, а еще мало кого во все время на Руси святой выучили». В простоте сердца он думает, что языкознание учит говорить и писать, но это все равно, что думать, будет¹ физиология, трактуя о пищеварении, учит варить пищу и что ошибки физиологов расстраивают пищеварение. И разве с тех пор, как учатся по грамм[атике] Востокова, у нас стали хуже говорить и писать? И чем виноват Востоков, замечательнейший филолог, что грамм[атика] его долго не перепечатывается, не заменялась другою, лучшею, и что преподавание руск[ого] язык[а] шло плохо.

Другие спрашивают не о будущем, а о настоящем. Самостоятельность языка они считают доказательством того, что народ, говорящий этим языком, имеет предопределением культурно-историческое назначение и вправе иметь свою литературу. Вопрос о самостоятельности или несамостоятельности языка, в данном случае и малорусского, отдают на решение языкознанию, признавая, таким образом, что оно раздает народам права на литературу. Это несколько напоминает слова одной дамы в романе Диккенса: «Словарь, какое это полезное, какое необходимое сочинение. Тут значения всех слов! — Не будь доктора Джонсона или другого кого в этом роде, мы бы до сих пор называли кровать кочергою». Не будь Миклошича, признающего самостоятель[ность] м[ало]р[усского] наречия, или другого кого в этом роде, и м[ало]р[усская] письменность не существовала бы или влачила бы лишь несчастную жизнь. Под самостоятел[ьно]стью языка понимают, вероятно, не что иное, как известное расстояние между данным языком и другим ближайшим. Языкознание может определить это расстояние. Оно положит[ельно] говорит, что малорусские говоры с великорусскими — это родные братья, а с другими славянскими — двоюродные и троюродные; но что же из этого следует? Из этого нельзя вывести, что одно из этих наречий должно иметь письм[енность], а другое нет, ни того, что оба должны иметь письм[енность] свою или общую. Все это усовершенствуется не теоретически, не носит более-мнее формы измерения расстоя[ния], а производится нуждою, потребностью. Степень литературного развития языка не находится в таком заметном соответствии с его самостоятельностью. Так, напр[имер], язык литтско-литовский несравненно дальше от всех смежных языков, чем славянские наречия, а тем паче русские между собою; но, если судить о народной литовской поэзии по сборнику Ни и Шлейхера, а об песнях слав[ян] по

¹ Очевидно, *будто*.

единственно известному писателю (кроме составителя катехизисов и т. п.) , то сравнение малорусск[ой] письменности с литовскою будет весьма невыгодно для последней. Я не говорю, что литовск<ая> народная словесн<оть> недостойна всяческого изучения, но м[ало]р[усская] превосходит ее во всех отношениях. М[ало]р[усская] письменность, несмотря на конкуренцию общелитератур[ного] яз[ыка] или, лучше, благодаря влиянию этого языка, насчитывает пять-шесть весьма замечатель<ных> писателей и в несколько раз более меньших, из которых многие не подходят под пигаховское понятие о малороссийском поэте. Теоретич[еское] языкознание не раздает языкам прав на письменность. Язык приобретает права на письменность, то есть признание законности ее существования, уже тогда, когда ее имеет. Сначала писатель в выборе языка повинуеться только внутренним побуждениям, затем, создавши себе публику, он повинуеться вместе с ними и ее требованиям.

Что в языке должно сохраниться, это не может быть определено теоретически. Конечно, особенности склада мысли. Лишь в немногих случаях можно определенно распознать связь звуков языка с духом. «Doch kann, selbst in Dialekten, kleine und im Ganzen die Sprache wenig verändernde Umbildung der Einzelvocale mit Recht auf Gemüthsbeschaffenheit des Volkes bezogen werden, wie schon die Griechischen Grammatiker von dem männlichen Dorischen a gegen das weiblichere jonische ae (η) bemerkten» (Humb. Ueb. die Versch., 222).

Гумбольдт, сказавши, что блистательное развитие греческой литературы следует в значительной степени приписать влиянию самого строя греческого языка, продолжает: «Наоборот, мы видим народы, обладающие благороднейшими языками, но, сколько нам известно, никогда не имевшие литературы, достойной этих языков. Причины этому могли заключаться или в недостатке <внешних> возбуждений или в обстоятельствах (независимых от языка), замедляющих развитие. Я упомяну здесь только о литовском языке, удачнее сохранившем основные черты языка индоевропейского племени, чем другие родственные языки того же племени». Обстоятельства, которые в известном смысле можно назвать случайными или историческими. Подобные языки для проявления соответственн[ых] им литератур могут возникнуть мгновенно, без продолжительных приготовлений (Ueb. Versch., 287—8).

.¹ ной архаич[еских] форм или смотря по слову даже без измен[ения] найдет доступ в литературный язык, послужит к обогащению, а не к искажению литературного языка.

¹ Пропуск у рукописи.

То же следует сказать о множестве малорусских оборотов речи и даже грамматических форм. Тоже, напр[имер], я не могу понять, по каким разумным причинам русское слово, входя в русский же литературный язык, еще не потерявший склонений, или становится несклоняемым, стало быть, посторонним телом в живом языке, или стало изменяться не так, как ему подобает. Почему считается, напр[имер], *Ивана Серко, Ивану Серко* или *Ивана Серки, Серке* (как будто от *Серка*, а не от *Серко*).

Русский литературный язык, как всякий другой, строившийся многие века без перерывов и без особенно неожиданных и крутых поворотов, отличается устойчивостью и не дает большой воли реформаторам даже исправлять явные ошибки.

Гуртовые новшества, уместные при возникновении письменного языка или при пробуждении после долгого сна, как, напр[имер], у чехов, у нас встречены были бы всеобщим презрением. Обогащения и в известном смысле обновления языка лит[ература] ждет не от новаторов по ремеслу, хотя бы и ученых, [а] от писателей, достигающих этой цели между прочим, стремящихся не к реформам, а к точному и изящному выражению мысли. Поэтому признание полного равенства всех русских говоров перед лицом литературного языка есть требование не немедленно преобразованием этого языка, а приготовления условий, благоприятных для его дальнейшего развития. К числу этих условий принадлежит литературная и ученая обработка народных говоров.

Искусственно вызывать литературную обработку местных наречий следует только для научных целей, по познать ее, если она возникает сама собой, важно разве в патриотическом или другом смысле либо исступлении. В таком состоянии высказывают мнения о вреде малорусской письменности для народного и государственного единства, обложно ссылаясь при этом на пример немцев, у которых, мол, один литературный язык.

Прежде всего, как выше показано, народное единство держится не безусловным единством простонародного языка и не исключает господства общелитературного; в противном случае не бывало бы единства русского народа. Оно укрепляется общелитературным языком, но при здоровом развитии народа местные письменности могут принести ему одну пользу. <К отношению нашего общего литературного языка к говорам следует анекдот про грека, рассказанный Далем. грек сидел у моря, напевал песню и потом слезно от нее заплакал. Бывший русский попросил его перевести эту песню. Грек перевел: «Сидела птица — не знаю, как ее зовут по-русски, — сидела она на горе, долго сидела, махнула крылом, полетела далеко, далеко через лес, далеко полетела....» и все тут. По-русски не выходит ничего, а по-гречески очень жалко. И говорит греку: действительно, очень жалко. Как в сказке греческая песня к русскому переводу, так относятся областн[ые] наречия к общелитератур-

ному языку. Есть чувства и мысли, которых не вызвать литературным языком никакому таланту и которые легко вызываются областным. Общелитературный язык и областной говор — два различные инструмента, и дико запретить играть на балалайке, потому что есть на свете церковные органы. Есть писатели, например Квитка, которые на общелитературном языке — сама посредственность, но на своем родном наречии, можно сказать, бессмертны. Кто же доведет до общего сознания богатство и красоты народного языка, кто откроет эти источники литературному языку, если не будет этих писателей. Обнародовать произведения народной поэзии, сборник слов и оборотов для этого недостаточно. У нас они вызваны ходом общей литературы, ее влияния слышны в Котляревском, Квитке, Гулаке и пр.; для нее они сознательно или бессознательно трудились, и, если ими не вознесена как следует, не их вина. > Влияние подобных немецких писателей на общий немецкий язык и областные говоры высоко ценится самими немцами В Берлине светские люди нарочно учились наречию одного из таких писателей, кажется, Гримма, чтобы прочесть несколько его мужицких повестей. Хотя, как говорят в России, хохла индюшка родила, однако ему по справедливости нельзя отказать в известной доле здравого смысла. Не кинет он плуг с тем, чтобы патыком ковырять землю; не станет переводить на свое наречие историю России Соловьева с тем, чтоб вовсе отцуаться от общего языка, а напротив на этом языке он сам будет писать, подобные , если горазд.

Нередко малорусскую письменность ставят в зависимость от решения вопроса о самобытности малорусского наречия, смешивая и путая при этом самое разнородное.

<Одни оскорбляются пигасовскими сомнениями в существовании малороссийского языка: «Я попросил раз одного хохла перевести следующую, первую попавшуюся мне фразу: грамматика есть искусство правильно читать и писать. Знаете, как он это перевел? Храматыка е выскусство правылно чытаты ы пысаты Что же, это язык по-вашему? Самостоятельный язык?» (Тургенев, Рудин). Они оскорбляются этим и желают знать, может малоросский язык со временем достигнуть такой самостоятельности, что переведенная на него фраза «Грамматика есть искусство» не будет понятна ни одному Пигасову. Разумеется, такая самостоятельность не Разве недостаточно доказано, что все арийские языки некогда составляли один? Разве не на глазах истории расходятся между собою русские говоры? Наконец, если естественный путь покажется слишком длинным, разве не изобретаются воровские, нищенские и тому подобные языки, совершенно непонятные для непосвященных. В случае неотложной надобности можно будет завести обычай говорить по херам: «но-хер га-хер»,

и если люди противоположного лагеря вовремя не примут надлежащих мер, то прощай славянское единство. Однако, будем надеяться, меры эти будут приняты, ибо люди, ненавидящие-славянскую рознь, вообще склонны поступать в таких случаях по примеру того отца в старинном слове о злых женах, который детей, чтобы, когда вырастут, они самого его не продали.>

. ее¹ литературы» читаем: «главнейшие формы, отличающие южнорусский язык, как он сложился, в настоящую минуту суть следующие: **і** вм[есто] **ѣ, о, е;** и вм[есто] **ы;** **у** вм[есто] **ы** (буты); **іо** вм[есто] **е** (іому); **о** не переходит в **а;** отсут[ствие] мяг[ченных] губных (бью); **дж** вм[есто] **ж** (джерело); вставное л (сплать); **ть** в 3 лице наст[оящего] [времени], мягкость **ц,** да[тельный] п[адеж] **ові, еві;** 1-е мн[ожественного числа] наст[оящего времени] на **мо** и многое друг[ое].

Г. Прыжов от себя ничего [не] прибавил, так что его взгляд может считаться типичным. Между тем, есть настоящие м[ало]-р[усские] говоры, в коих вовсе нет или может не быть ни одного из этих признаков: **ѣ, о, е** не переходят в **і;** **ы** в **и** и **у;** говорится **ему** и **пр.**

<Говоря о языке, мы не имеем никаких оснований принимать часть вместо целого.> Есть только личное, кроме названия. Знание не станет судить а priori о неизвестном: чтобы решить, что лучше и важнее, нужно знать и худшее и менее важное. Притом важнейшее хотя бы только в известных отношениях. Мы вправе думать, что важнее всего для нас, людей известных занятий, знание литературного языка в теперешнем его виде, ну и будем изучать этот язык; но такова ли его важность, если несколько миллионов русского народа обходится без этого языка или довольствуется его обрывками. Это факт, подобно всяким другим фактам, не зависящим от того, что будет со временем. Если верно, что взаимодействие и народного языка столь же необходимо для правильной жизни народа, как и вообще все другие взаимные связи частей народа, то вопрос об относительной важности этих языков сводится на басню о корнях и листьях. Необходимо отделять педагогическую точку зрения на язык от научной. При элементарном преподавании мы, дорожа временем, сообщаем из обширного предмета нечто, по нашему мнению, наиболее нужное. Мы правы, если при этом не искажаем истины, чтобы применить к детскому мышлению. Если находим, что для наших учеников важнее всего знание общелитературного одн[ого] языка, то и будем ему учить. Но с научной точки , кажется, нет никаких оснований принимать части столь разнородные, как русский язык, за целое. С этой точки наш общелитературный русский язык есть лишь одно из русских наречий. Люди известного направления нередко тешат свою племенную гордость, называя этот

¹ Пропуск у рукописи.

язык великорусским, но он не тождествен ни с одним из великорусских народных говоров. То, чем он должен быть дорог для всякого образованного русина, чем действительно дорог для многих, заключается вовсе не в его великорусской фонетической и отчасти формальной окраске и не в великорусском правописании, а в том, что он более всех остальных русских говоров способен быть органом отвлеченной мысли. Способностью этой он обязан не одним входящим в него великорусским элементом, а в силу того, что внесено в него интеллигенцию общерусских и вовсе не русских областей и что специально не может [быть] присвоено ни одной местности. Есть [елико]р[усские] черты, искажающие великорусский язык, а не совершенствующие его. При страшном для москвича произношении можно быть не только человеком научной мысли, но и превосходным стилистом, [отому] ч[то] литер[атурный] русск[ий] яз[ык] как язык, объединяющий высшую умственную деятельность великого народа, есть язык не только для уха, но и для глаза, потому именно, что он есть язык литературный, письменный. Между прочим, его правописание свидетельствует, как он возвышается над народными говорами Руси.

Некоторые думают, по крайней мере недавно думали, что над событиями господствует какой-то промысл, высшая справедливость или что, например, если известное наречие имеет государ[ственную] самостоятельность, оно должно тем самым выработать из себя свою литературу, потому что в противном случае, к чему назначено. Самостоятельность — особенность наречия, но она ни к чему не назначена. Она есть только следствие некоторых причин. Рождающееся существо не предназначено совершать полный круг своей жизни, но может его совершить, если ничто не помешает. Возникнет ли литература из наречия, это зависит от спроса на литературу.

Вражда к письменности на известном наречии, при некоторой последовательности и искренности, должна быть распространена и на существование этого наречия, на его жизнь в устах людей, потому что письменность есть лишь естественное развитие этой жизни. Вражда эта может происходить из двух различных оснований, впроч[ем], одинаково неразумных. Можно не желать жизни известному языку потому, что мы убеждены в его негодности для целей человечес[еского] существования, как оно нам представляется. По таким побуждениям людьми истребляются вредные животные и сорные травы, освобождая место полезным. По таким побуждениям религиозные фанатики преследовали еретиков частью для их собственного спасения, частью для примера другим; но при этом они сохраняли убеждение, что правая вера одержит верх. Можно недоброжелательно относиться к языку потому, что мы признаем его силу и опасаемся его соперничества с тем языком, за который сами стоим. Но и презрение, и страх народным

наречиям поборников нераздельного господства литературного языка равно неразумны, потому что литературный язык и народные говоры, не заменяя друг друга.

ОБ ИЗУЧЕНИИ ИНОСТРАННЫХ ЯЗЫКОВ ДЕТЬМИ

ПИСЬМО К ЕЛЕНЕ ШТЕЙН

На вопрос Вашу Елена Францовна: Очень распространенное мнѣніе, что дѣти легче выучиваются иностраннымъ языкамъ чѣмъ взрослые, очень похоже на то, какъ если бы сказать, что весною растутъ крапива и лобода на борщѣ. Конечно, это правда, но тогда растутъ и многое другое, болѣе нужное (чѣмъ лобода). Да, дѣти легче выучиваются иностраннымъ языкамъ п. ч. они легче выучиваются все му, п. ч. дѣтскій возрастъ есть время чудесно, т. е. непостижимо быстрого развитія всѣхъ силъ которыми имѣть послѣ придется орудовать. Эта быстрота объясняетъ, почему родители, даже болѣе безпристрастные, ожидаютъ нерѣдко отъ своихъ дѣтей, пока они малы (лѣтъ до 7—10 болѣе, чѣмъ эти дѣти даютъ впоследствии. Думается: куда то пойдетъ ребенокъ, если онъ будетъ развиваться такъ же быстро? Но ростъ физическій и нравственный вскорѣ замедляется временемъ быстрого роста (п. ч. вѣдь вмѣстимость человѣческой и въ частности дѣтской мысли невелика) и спрашивать себя, что будетъ послѣ чловѣку нужнѣе: знаніе ли многихъ языковъ или что либо другое? Это другое—умъ (то, что слагаетъ теорію) и характеръ (что нужно для практики, т. е. для видоизмѣненія данныхъ обстоятельствъ по нашей теоріи, т. е. нашему наилучшему разумѣнію). Для развитія ума (вообще, т. е. со включеніемъ воображенія и пр.) нужно изощреніе способности наблюдать, удерживать въ себѣ (помнить), комбинировать, обобщать, распредѣлять наблюденія, и повѣрять эти дѣйствія. Все это невозможно—безъ языка. Степень власти надъ языкомъ есть хотя не единственный, но наиболѣе важный указатель умственного развитія и ребенка, и взрослога. Всякое приобрѣтеніе, сдѣланное ребенкомъ въ области (отечеств.) языка, всегда соотвѣтствуетъ приобрѣтенію въ области мысли и (съ некоторыми исключеніями) на оборотъ. Мы, даже взрослые, сознательно мыслимъ словами, ¹⁾ даже тогда, когда ихъ произносимъ. Чѣмъ быстрее мы мыслимъ (т. е. говоримъ про себя), тѣмъ болшія области можемъ обнимать мыслью. Эта бѣглость есть нѣчто неизмѣримо болѣе цѣнное, чѣмъ бѣглость пальцевъ для игры на инструментѣ. Теперь подумаемъ: какъ глупъ будетъ тотъ, кто желая сдѣлать изъ ребенка виртуоза будетъ одновременно учить его играть на 5 инструментахъ? Извѣстно, что нельзя безнаказанно мѣ-

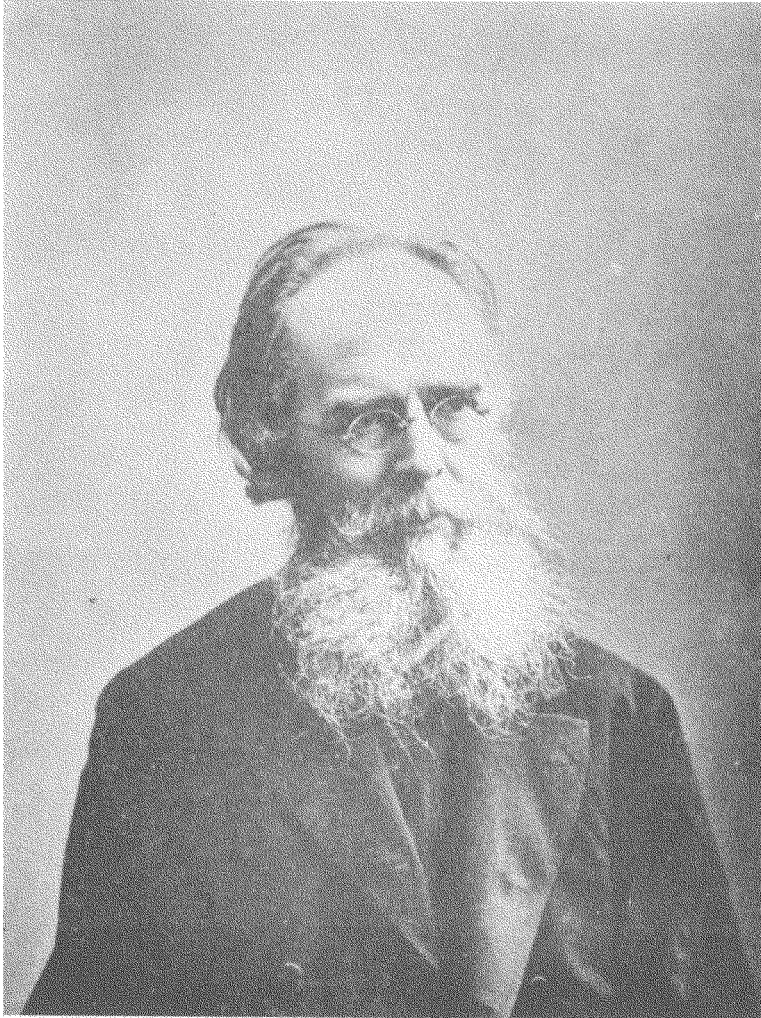
¹⁾ т. е. главнымъ образомъ Есть и другіе способы напр. живопись и пр.

нять даже одной скрипки или виолончели на другую. Каждый разъ надо привыкать къ новымъ условіямъ: длина грифа и т. п. Бѣглость игры на инструментѣ требуетъ привычки, и потому невозможно и крайне трудно быть и хорошимъ скрипачемъ и хорошимъ виолончелистомъ вмѣстѣ. Разные языки—это разные инструменты. Надо учить музыкѣ выбравши для этого одинъ инструментъ лучше всего сначала—голосъ. Говорю музыкѣ, т. е. содержанію, а не музыкальному механизму. Такимъ же образомъ надо учить дитя уму, выбравши для этого одинъ инструментъ, т. е. языкъ матери. Въ первые годы (до школы) мать должна больше говорить на этомъ языкѣ съ ребенкомъ и заставлять его рассказывать и болтать. Это будетъ наилучшая подготовка къ жизни, наиболее рациональная подготовка мыслителя, учонаго или пракческаго дѣятеля. Ибо надо же помнить, что съ 10—11 лѣтъ для мальчика изъ интеллигенціи начинается идиотская школа, которая заставитъ его учиться одновременно именно пяти языкамъ. Предупредить домашнимъ обученіемъ это дурачество похоже на то, какъ если бы, въ виду того, что въ классѣ придется сидѣть въ спертomъ воздухѣ съ 9 до $1\frac{1}{2}$ 3 го заставить то-же продѣлывать ребенка отъ 5 до 10 лѣтъ.

Здоровое изученіе иностранныхъ языковъ должно предприниматься или для цѣлей практическихъ (какъ торговья сношенія и пр.), или для расширенія предѣловъ мысля. Въ раннемъ дѣтствѣ эти цели несуществуютъ и иностранное слово, становясь рядомъ съ отечественнымъ не прибавляетъ ничего къ знанію, но какъ постороннее мертвое тѣло въ организмѣ, замедляетъ и искажаетъ дѣятельность этого организма. Поэтому я думаю, что когда психологія доживетъ до лучшей поры, то въ ней будетъ отдѣлъ: „болѣзни мысли въ дѣтскомъ и зрѣломъ возрастѣ, происходящія отъ (неразумнаго) многоязычія“. Пока для этой главы есть лишь отдѣльные наблюденія, но для насъ для практики, для гигиены мысли, надо пользоваться и этимъ.

Сожалѣнія зрѣлыхъ людей: „жаль, что я невыучился по фр., по анг. въ дѣтствѣ, а теперь мнѣ нѣтъ времени“. Ну, а тогда было время? Т. е. точно-ли дѣтство было пусто и силы не растрачены ни на что нужнѣе? Если да, то сожалѣнія должны быть обобщены: жаль, что потеряна молодость.

Доказательство отъ противнаго: если бы обученіе въ дѣтствѣ умѣнно говорить на нѣсколькихъ языкахъ было такъ полезно, какъ думаютъ наши дворяне, начиная съ 18 вѣка (то же, хотя менѣе и въ другихъ странахъ), то изъ такого воспоминанія невыходило-бы такое подавляющее количество дураковъ. Смотрите и казнитесь. Пушкины и т. п., в дѣтствѣ говорившіе на 2—3-хъ языкахъ во 1-хъ выручены своею талантливостью, во 2-хъ были Пушкиными только на одномъ языкѣ, а никакъ даже не на двухъ. Изъ этого правила я знаю только мнимыя исключенія. Теперь бы сказать о вліяніи многоязычія въ дѣтствѣ на образованіе характера, но это вопросъ сложный, а я и такъ разболтался. Скажу только два слова. Нужно дать охоту и способность къ труду для себя и для другихъ. Значитъ, надо укрѣпить связь съ этими другими. Вмѣсто этого эта связь, наиболее очевидное выраженіе которой есть единство языка съ этими другими, систематически разрывается. Страны, въ коихъ эта связь единства языка между сословіями разорвана, какъ Малороссія, въ нѣкоторыхъ отношеніяхъ сами осуждены на гибель и принесутъ погибель другимъ. Это великое море горя. А мы въ своемъ думу не будемъ по возможности искусственно создавать и пародировать несправедливостей исторіи.

Олександр Потебня. Остання фотографія.

Додаток:

УРИВКИ З "ВОСПОМИНАНИЙ"

Д. Н. ОВСЯНИКО-КУЛИКОВСЬКОГО

ПОТЕБНЯ В ПОСЛЕДНИЕ ГОДЫ СВОЕЙ ЖИЗНИ О ПЕРСПЕКТИВАХ УКРАИНСКОГО ЯЗЫКА

(ИЗ ВОСПОМИНИЙ Д. Н. ОВСЯНИКО-КУЛИКОВСКОГО)

..... А. А. Потебня был коренной и, можно сказать, типичный малоросс, из мелкопоместных дворян Полтавской губернии. Он владел украинским языком в совершенстве, не только теоретически (это уж само собой), но и практически. Он знал и любил Малороссию, и характерные черты украинской национальной психики были выражены в нем определенно и ярко. И, разумеется, вопросы национально-культурного развития Украины были для него не только предметом теоретического интереса, но и живой и жгучей проблемой жизни. Понятно, с какою горечью и с каким негодованием реагировал он на „обрусительную“ политику тогдашнего реакционного правительства в украинском вопросе. Но, при всем том, он не был „украинофилом“ в обычном в те времена смысле этого слова: ему совершенно были чужды все те пристрастия и предпочтения, которые внушаются „местным патриотизмом“, исключительною и обидчивою приверженностью к „своему“, „родному“. Его национализм был рациональным национализмом мыслителя, уравновешенным, спокойным и критическим.

Не заметно было у него и тени какой-либо национальной антипатии к „кацапам“, к сожалению далеко не чуждой многим украинским деятелям. К великорусской народности он относился с уважением и, как мне показалось, склонен был даже отдавать ей некоторое предпочтение перед украинской, которую любил, как украинец, но вместе с тем, по крайней мере в последние годы своей жизни, подвергал слишком суровой критике. Повидимому, он все

более разочаровывался в *национальной дееспособности* своих земляков и все успехи украинской культуры и литературы, какие были налицо, считал недостаточными. Припоминаю один разговор, оставивший во мне сильное впечатление, граничащее с изумлением. Речь зашла о возможных перспективах развития украинской национальности — языка, литературы, культуры. Александр Афанасьевич с некоторою резкостью заметил, что украинское образованное общество упустило благоприятный момент и что теперь, быть может, уже поздно: национальность пошла на убыль, захирела. „Момент“, который он имел в виду, это была, сколько я понял, эпоха с конца XVIII века до половины XIX, когда поместное дворянство и городское общество на Украине не утрачивали знания и живого чутья малорусской речи, а правительство еще не пришло к дикой затее запрета литературы и самого языка: можно было невозбранно писать и печатать по-украински, — можно было создать и национальную школу. Если бы тогда малорусское общество проявило хоть небольшую долю той национальной инициативы и энергии, какую обнаружили, например, чехи и сербы, то украинская национальность к 80-м годам упрочилась бы настолько, что никакие запреты уже не могли бы остановить ее дальнейшего развития. Но украинское общество оказалось не на высоте национальной задачи, — и вот теперь дело дошло до того, что само дальнейшее существование украинской национальности ставится под знаком вопроса... Так понял я мысль Александра Афанасьевича и — пробовал возражать. Я указал на то, что, как ни как, народность пока все-таки существует, язык в народных массах не вымер, литература, несмотря на все запреты, так или иначе развивается... Упомянул я и о Галиции и, кажется, о Дрогоманове... И, наконец, напомнил о Шевченке: народность, выдвинувшая великого поэта, не может так уж скоро захиреть; Шевченко, сам по себе, уже доказательство жизненности украинской национальности... В ответ на все эти аргументы услышал я следующую реплику, произнесенную тоном, в котором слышались и ноты национальной скорби и горечь сарказма: „Шевченко! Жизненность нации! *Этнографический материал, а не нация!*“

Напомню читателю, какое великое значение придавал Потебня национальным укладам, национально-культурному творчеству разных народов. Он полагал, что утрата тою или другою, даже самую маленькою, народностью своего национального облика и своего языка есть ущерб для всего человечества, которое слагается из разнообразия национальных обликов и без них превратилось бы в абстракт-

цию — без плоти и крови, без души, без жизни. Всякое насилие над национальностью он считал преступлением, а денационализацию — великим бедствием, неразлучным с умственным и моральным упадком. Украинская же национальность, оказывается, сама собой, помимо всяких насильий со стороны, добровольно пришла к самоотречению, не обнаружив и малой доли той энергии и стойкости, какие противопоставили, например, чехи и словаки всемогущему натиску онемечения. И нация превратилась в „этнографический материал“, которым только наука спешит воспользоваться, пока он еще не исчез. 2

Я остался однако при своем мнении... И вот сейчас, когда я пишу эти строки (апрель 1919 г.), после всех преступлений „мазепинства“ и всех плачевных и смехотворных опытов „самостийного“ политиканства, продолжаю думать, что украинская народность сохранила задатки национального развития. Эти задатки выживут. Запреты отпали; политиканство отпадет; „этнографический материал“ силою натурального роста, при свете свободы и просвещения даст культурные ростки и преобразится в жизнеспособную национальность. Ее жизнеспособность — в моих глазах — засвидетельствована ее одухотворенностью вообще и — в частности — не только фактом появления такого национального поэта, как Шевченко, но и возможностью такого чрезвычайного явления, как сам А. А. Потебня, возникшего из глубины Полтавщины, на почве все того-же „этнографического материала“...

РЕДАКЦІЙНІ ПРИМІТКИ

Автобіографія Александра Потебни. Автобіографію цю Потебня подав у своєму листі до Адольфа Патери в Празі. Листи Потебні до Патери, включно з цим, опублікував Ольдржіх Лешка в "Slavia", XLV, 1, 1976, ст. 56-57. Примітки, позначені 20 і 22 складені О. Лешкою.

Аспекти культурной и политической программы Потебни в начале шестидесятих годов — публікація Михайла Халанського: Матеріали для біографії А. А. Потебні". "Сборник Харьковского историко-филологического общества", 18, Харків, 1909, ст. 10-29. Адресат листів — Іван Білик (Іван Беликов) — колега Потебні в студентські роки в Харківському університеті, член харківської Громади того часу. Матеріал листів тут подано вибірково, там, де він висвітлює погляди Потебні на культурні й політичні проблеми.

Проблема денационализации — єдине висловлення Потебні на мовно-національні теми, надруковане за його життя. Це розділ з розлогої рецензії Потебні на "Народные песни Галицкой и Угорской Руси, собранные Я. Ф. Головацким", СПб, 1878. Рецензія була опублікована в "Отчет о двадцать втором присуждении наград графа Уварова" = Записки Имп. Академии Наук, XXXVII, 4, СПб, 1880. (Даний розділ обіймає сторінки 90-97).

Язык и народность. Стаття реконструйована В. Харцієвим з рукопису (чи рукописів) Потебні і вперше видрукувана в "Вестник Европы", 1895, IX, ст. 5-37, потім передрукована в третьому виданні "Мысль и язык", Харків, 1913, ст. 187-221, і, з невеличкими поліпшеннями, в "Из записок по теории словесности", Харків, 1905, ст. 159-198. Це останнє видання фоторепродуковане в Гаазі (Slavistic Printings and Reprintings ред. С. Н. van Schooneveld, том 128, Гаага — Париж Mouton, 1970). Тут друкується за гаазьким виданням.

Текст на ст. 180-181 частково збігається з текстом рецензії на збірку народних пісень Головацького, поданий тут під назвою "Проблеми денационалізації". Рік написання цієї статті (чи фрагментів) невідомий.

"О национализме", фрагмент уперше видрукуваний у третьому виданні "Мысль и язык", Харків, 1913 з чернеткового рукопису Потебні, на ст. 221-225. Рік написання невідомий.

Общий литературный язык и местные наречия, фрагмент, уперше видрукуваний у виданні Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні Академії Наук УРСР: "Олександр Опанасович Потебня. Ювілейний збірник до 125-річчя з дня народження", Київ, 1962, ст. 63-78. Крапками в тексті позначено невідчитані місця, у ламаних дужках (< >) подано місця, закреслені в рукописі. Правопис у цьому виданні уніфіковано за нормами часу видання. Публікація Л. Кадомцевої, М. Каранської, С. Скляр і В. Франчук. Рік написання невідомий. За змістом можна припускати, що фрагмент міг

постати десь у 1880-х роках (переяскравлення ідеї, що російська літературна мова є не суто російська, а спільна східнослов'янська).

Об изучении иностранных языков детьми. Уривок з листа Потебні до Олени Францівни Штейн, сестри дружини Потебні. Дата листа — 5 липня 1887 року. Публікація І. Айзенштока (в "Матеріали з громадського і літературного життя України" в журналі "Україна", Київ, 1927, 1-2, ст. 177-179).

Дополнение. Витяг із "Воспоминаний" Дм. Н. Овсянико-Куликовського (Петербург, 1923). Високо вірогідний матеріал Дмитра Овсянико-Куликовського істотно доповнює наше знання про те, як Потебня дивився на перспективи української мови наприкінці вісімдесятих — початку дев'яностих років ХІХ сторіччя. Поданий тут матеріал у книзі Овсянико-Куликовського походить із сторінок 179-183.

ПОКАЖЧИК ІМЕН ТА ГЕОГРАФІЧНИХ НАЗВ

- Австрія 39
Айзеншток, Ярема (Іеремія) 10, 14, 26,
27, 41, 45, 150
Аксаков І., 85, 86
Алчевська, Х.Д. 15, 45
Антонович, В. 30
Бакунін 25
Балліна 16
Беджот 81
Беликов, Іван див. Білик
Бенфей 13, 82
Берлін 17, 23, 24, 25, 50, 56, 134
Бетговен 60
Білик, Іван 17, 18, 24, 53, 149
Богемія (Бемський край) 69
Бодуен де Куртене 20, 49
Бопп 99
Будзилович 117
Будилович, А. 20, 33, 45, 74
Буслав 7, 8, 20
Валуєв 24, 25, 29
Вебер 49
Велика Русь 63
Веселовський, Ол. 13, 19, 42, 44
Відень 24, 25
Волинь 18, 61
Вороніж 45
Воронцов-Вельямінов 36
Ворф (Whorf) 13, 44, 46
Востоков 130, 131
Вральман 93
Гавриш, В. (Гнилосиров) 44
Гайдебуренков 55
Гайдн 60
Галиція, див. Галичина
Галицька Русь 69
Галич 18, 61
Галичина 5, 9, 24, 25, 146
Гаттала 24
Гатцук М. 16
Германія див. Німеччина
Герцен 24, 25
Гетьманщина 18
Гоголь 29
Головацький, Яків 5, 6, 9, 10, 11, 13, 36,
38, 149
Градовський 102, 105, 109
Греція 82
Гулак-Артемівський П. 29, 30, 134
Гумбольдт 13, 17, 36, 37, 74, 92, 96, 98,
126, 132
Галілей (Галілео) 29
Гете 29, 40, 71
Головнін, О. 26
Гомбода, Марія 68
Горнфельд, А. 21, 22, 45
Греч 130
Грімм 92, 99, 134
Даль 90, 121, 128, 129
Дарвін 22, 23, 38
Джонсон 131
Діккенс 131
Драгоманов 6, 41, 45, 146
Європа 18, 60, 77, 79, 85, 94, 103
Емс 29, 36
Єфименко, О. 34, 35
Єфремова Г., 6
Жемчужников 59
Житецький І. 3, 14, 15, 25
Житецький П. 29, 30, 32, 33, 40, 44
Житомир 25
Загреб 24
Задністрянський край 67
Закарпаття 5, 9
Заленський, Франц 19
Замойський, Андрей 60
Західна Європа 18
Зернин 49
Зітцельбергер, Наталя 6
Іваньо, І. 46
Італія 20
Кавказ 95

Кадомцева, Л. 149
Казань 53
Каменецлитовська **вежа 117**
Кам'янець 60
Каранська, М. 149
Карпати 67
Катков, Михайл 25
Квітка див. Квітка
Квітка 29, 31, 134
Київ 25, 29, 49, 56
Конрад, Дж. 13
Константинополь 20
Корона 60
Косач-Кривинюк, О. 14
Костир Н. 49
Костомаров 49, 63
Котляревський, А. А. 50, 134
Коялович 63
Краєвський 25
Крилов 29
Крим 21
Куліш, П. 16, 49, 124, 125
Лавровський, Петро 27, 28, 41, 43, 44,
49, 50
Ламанський 8, 19, 44
Лаптева, О. А. 20, 45
Лермонтов 29
Лешка О. 15, 24, 27, 29, **45, 149**
Лисенко, М. 16
Литва 61
Лібреخت 82
Лідерс 23
Ломоносов 41, 85
Лондон 24
Любляна 24
Ляпунов 16, 19, 29, **44**
Львів 23, 24
Льотце 43
Максимов 130
Малоросія 12, 145
Манжура 29, 33
Манева (річка) (?) **49**
Марков, А. І. 49
Маркс, Карл 22, 23
Мендельсон 60
Метлинський, А. 16, 17, 49, 74
Мефістофель 106
Михальчук 29, 32
Міклошч 23, 29, 129
Міллер, Орест 112, 113, 114
Мовчан, П. 9

Мольєр 29
Москва 18, 50, 55, 63
Моцарт 60
Мюнхен 87
Набоков 13
Науменко 30, 32
Неговский див. Ніговський
Ніговський, Михайло 16, 31, **49**
Німеччина 95, 101, 104
Новицький, І. П. 30
Номис 16, 44, 45
Овсянко-Куликовський 8, 21, 22, **34,**
35, 36, 45, 143, 145, 150
Одеса 20
Олександрівка 125
Опатія 20
Охтирський повіт 16
Патера, Адольф 14, 15, 19, 20, **29, 149**
Перекопівка 49
Переяслав 18
Петербург 17, 18, 26, 27, 50, 79
Петров, Віктор 43, 45
Пипін 16, 29, 31, 74
Пігасов 91, 132, 134
Плачинда, С. 9
Погодін 29, 30, 31
Поділля 18, 61
Познань 60
Полтава 49
Полтавська губернія **145**
Полтавський повіт 16
Полтавщина 147
Польща 18, 24, 25, 63
Попов, П. М. 15, **44**
Потебня, Андрій (брат О. О. Потеб-
ні) 23
Потебня, Андрій (син О. О. Потебні)
39
Потебня, Марія Францівна 9, 20
Потебня, Микола (брат О. О. Потебні)
24
Потебня, Олександр (син О. О. Потеб-
ні) 39
Потебня, Параскева 15
Потебня, Петро, (брат О. О. Потебні)
23
Потебня, Харитон 16
Правобережна Україна 24
Прага 24, 25
Пресняков 44, 46
Прижов, Г. 135

- Пушкін 23, 29
 Радиш, Оксана 6
 Радом 49
 Ріска 23
 Ріль 59, 64, 65
 Ромен 49
 Роменський повіт 28, 29, 49, 51
 Росія 11, 24, 25, 39, 87, 98, 134
 Россия див. Росія
 Рудин 134
 Русь 61, 62, 98
 Рюдігер 95, 103, 106, **119, 120**
 Сандецька округа 68
 Сибір 95
 Сімович 9, 12, 46
 Сірко, Іван 129, 133
 Скворода 29
 Слобожанщина 18
 Соболевський 29, 30, 46
 Соловей, Оксана 6, 44, 46
 Соловійов 134
 Соханська 17
 Срезневський 23, 26, 50, 117, 123
 Стиранка, Настка 68
 Студинський К. 25, 46
 Сумцов М. 17, 21, 30, 36, 46
 Тверь 27
 Торонський, А. 68
 Тургенев І. 29, 90, 91, 93, 134
 Тютчев Ф. 13, 19, 29, 80, 85, 86, 87, 88,
 103
 Тютчева Є. Л. 85
 Угорщина 68
 Україна 5, 9, 11, 18, 27, **40, 41, 44, 146**
 Українка, Леся 33, 34
 Фет А. 29
 Фіхте 101
 Фойхт, К. 26
 Франко, Іван 6, 41, 42, 46
 Франчук Віра 8, 14, 17, 20, 23, 24, 25,
 26, 31, 32, 44, 46, 149
 Халанський М. 18, 21, 46, 149
 Харків 15, 18, 20, 26, 27, 33, 35, 49, 62,
 64, 150
 Харцієв 8, 9, 10, 13, 38, 43, 44, 46, 149
 Хива 88
 Хлопов 87
 Хмельницький, Богдан 49, 50, 63
 Хомяков Ол. 102
 Царство Польське 49, 61
 Чернишевський М. 22
 Чехович К. 25, 35, 36, 46
 Шахматов Ол. 39, 46
 Швабія 58
 Шевченко Т. 6, 16, 19, 29, 31, **34, 36, 40,**
 129, 146, 147
 Шекспір 29
 Шіллер 29
 Шляйхер 95, 131
 Штаєрмарк (Штірія) 69
 Штайнталь, Г. 13, 38, 60, 70, 99, 112
 Штейн, В. І. 26, 33
 Штейн, Олена 10, 12, 139, 150
 Штейнталь див. Штайнталь
 Шуберт 60
 Шут, Андрій 125
 Ягіч 8, 20, 24, 26, 29, 30, 45, 46
 Carroll, J. B. 46
 Fishman, A. J. 12
 Goethe 72
 Humboldt, W. 126
 Mommsen 89
 Ruediger, Ludwig 95, 117
 Whorf, B. L. 12, 46
 Załęski F. 19

ЗМІСТ

Передмова	5
Юрій Шевельов — Олександр Потебня і українське питання	7
<i>Олександр Потебня</i>	
Автобіографія	49
Аспекти культурної і політичної програми Потебни в началe шестидесятих годов (три письма к Ивану Беликову)	53
Проблема денационализации	67
Язык и народность	77
О национализме	117
Общий литературный язык и местные наречия	123
Об изучении иностранных языков детьми	139
<i>Додаток:</i>	
Уривки з "Воспоминаний" Д. Н. Овсяннико-Куликовського: Потебня в последние годы своей жизни о перспективах украинского языка	145
Редакційні примітки	149
Показчик імен	151
<i>Ілюстрації:</i>	
Олександр Потебня. Фото 1863 р.	51
Олександр Потебня. Фото початку 70-х років XIX ст.	65
Олександр Потебня. Фото 80-х років XIX ст.	115
Олександр Потебня. Остання фотографія	141